IERUSALEM

TOPOGRAPHIAE URBIS SACRAE

COMPENDIUM

AUCTORE

LEOPOLDO FONCK S. I.

AD USUM PRIVATUM AUDITORUM
PONTIFICII INSTITUTI BIBLICI

220.91
F673

ROMAE
TYPIS POLYGLOTTIS VATICANIS

1911

GRADUATE THEOLOGICAL UNION LIBRARY
BERKELEY, CA 94709

IERUSALEM

TOPOGRAPHIAE URBIS SACRAE

COMPENDIUM

PROV. SS.MI CORDIS JESU O. F. M.
EX LIBRIS
STAT. FOEDER. AMERICAE SEPT.

AUCTORE

LEOPOLDO FONCK S. I.

220.91
F673

1708

AD USUM PRIVATUM AUDITORUM
PONTIFICII INSTITUTI BIBLICI

Property of
CBF
Please return to
Graduate Theological
Union Library

ROMAE
TYPIS POLYGLOTTIS VATICANIS

1911

IMPRIMATUR:

Albertus Lepidi, Ord. Praed., *S. P. A. Magister.*

IMPRIMATUR:

Iosephus Ceppetelli, Patr. Constant., *Vicesgerens.*

LECTORI BENEVOLO

Scopus huius libelli is est, ut topographiae Hierosolymitanae elementa in commodum auditorum Pontificii Instituti Biblici brevi compendio comprehendat. Constat autem variis articulis, hinc inde paucis mutatis, qui iam in Lexico biblico a Martino Hagen edito (Parisiis 1905-1911) prodierunt.

Romae, 5 Maii 1911.

AUCTOR

LITTERATURA DE IERUSALEM IN GENERE

Chr. Adrichomius, Theatrum Terrae S. p. 148-81; *Fr. Quaresmius,* Elucidatio Terrae S. l. IV et V, *ed. Venetiis* 1881, II. p. 22-446; *Hadr. Relandi,* Palaestina p. 832-61; *E. F. K. Rosenmüller.* Handbuch der bibl. Alterthumskunde II. 2, p. 202-73; *Ed. Robinson,* Palaestina II. p. 1-313; *id.* Neue Untersuchungen über die Topographie Ierusalems, Halle 1847; *id.* Neuere bibl. Forschungen in Palaestina, p. 211-344; *G. Williams,* The holy City, London 1845; *E. G. Schultz,* Ierusalem, Berlin 1845; *W. Kraft,* Die Topographie Ierusalems, Bonn 1846; *J. Schwarz,* Das h. Land p. 189-239; *T. Tobler,* Die Siloahquelle und d. Oelberg, St-Gallen 1852; *id.* Denkblätter aus Jerusalem, ib. 1853; *id.* Zwei Bücher Topographie von Jerusalem, 2 voll., Berlin 1853 s.; *id.* Dritte Wanderung nach Palaest. p. 206-361; *P. Wolff,* Jerusalem, Leipzig 1857 (*ed.* 3, 1872); *K. Raumer,* Palaestina *ed.* 4, p. 285-360); *F. de Saulcy,* Voyage en Terre S., Paris 1865, I. p. 341-410; II. p. 1-217; *J. N. Sepp,* Jerusalem und d. h. Land, *ed.* 2, I. p. 81-696. 856-919; *G. Gatt,* Beschreibung über Jerusalem und seine Umgebung. Waldsee 1877; *W. M. Thomson,* The Land and the Book, London 1881, I (Southern Palestine) p. 415-567; *V. Guérin,* Jérusalem, son histoire, sa déscription, ses établissements religieux, Paris 1889; *F. Buhl,* Geogr. d. alten Palaestina p. 132-55; *C. Mommert,* Topographie des alten Jerusalem, Leipzig 1900-07, I.-IV; *A. Kuemmel,* Materialien zur Topographie des Alten Jerusalem, Barmen 1906 (cum bona carta geographica); *G. A. Smith,* Jerusalem, London I (1907) II (1908); *L. B. Paton,* Jerusalem in Bible Times, Chicago 1908; *S. Merill,* Ancient Jerusalem, New-York 1908; *C. R. Conder,* The City of Jerusalem, London 1909.

De excavationibus recentioribus cf. *Ch. Warren* and *C. R. Conder,* Jerusalem, in Survey of Western Palestine (London 1884), et variae relationes in Quartely Statements of the Palestine Exploration Fund (1869 ss.); *H. Guthe,* Ausgrabungen bei Jerusalem, in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. V. 1882, p. 7-204. 271-378 (et separatim, Leipzig 1883); *F. J. Bliss,* Excavations et Jerusalem 1894-1897, London 1898.

De urbe hodierna cf. *Fr. Liévin de Hamme,* Guide indicateur des sanctuaires et lieux historiques de la Terre Sainte, *ed.* 4, Jérusalem 1887, I. p. 162-500; *J. Fahrngruber,* Nach Jerusalem, *ed.* 2, I. 96-275; *D. Zanecchia,* La Palestina d'oggi, I. p. 82-373; *Professeurs de N.-D. de France,* La Palestine, Paris (1904), p. 54-214; *B. Meistermann,* Nouveau guide de Terre Sainte, Paris (1907) p. 57-205; *Bädeker-Benzinger,* Palaestina und Syrien, *ed.* 7 (1910) p. 18-44.

Alia scripta v. ap. *R. Röhricht,* Bibliotheca geographica Palaestinae, Berlin 1890; in notis bibliographicis ephemeridis « Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins » et « Orientalische Bibliographie »; litteraturam vero recentem (ab a. 1895-1909) praecipue apud *P. Thomsen,* Systematische Bibliographie der Palaestina-Litteratur, Leipzig I (1905). II (1911). Litteratura specialis in fine cuiusque capitis dabitur.

I. – Nomina urbis Ierusalem

1. Hierosolyma, civitas et Iudaeis, et Christianis et Mahometanis prae ceteris sancta, atque ipsis paganis « longe clarissima urbium Orientis, non Iudaeae modo » (*Plin.* V. 14, 70) et « famosa urbs » (*Tacit.* Hist. 5, 2), in libris sacris hebraicis יְרוּשָׁלַםִ (pro יְרוּשָׁלֵם) et rarius יְרוּשָׁלַיִם (1 Par. 3, 5; 2 Par. 25, 1; Ier. 26, 18; Esth. 2, 6) et יְרוּשָׁלָםִ (Ps. 79, 3 et in pausa) appellatur. Idem nomen in cognatis linguis semiticis sub eadem fere forma occurrit (chald. יְרוּשְׁלֵם et יְרוּשְׁלֶם, syr. אוּרִשְׁלֶם, assyr. *Urusalim* [in tab. Tell-el-ʿAmarna n. 180. 181. 183. 185 *ed. Winckler*], al. *Ursalimmu;* arab. *Urîšalam*) et similiter in versionem graecam V. T. textumque N. T. atque in versionem latinam transiit sub duplici forma *Ἰερουσαλήμ* (in LXX et in N. T.; al. *Ἱερουσαλήμ*), *Ierusalem* (communior forma in Vulgata, maxime in V. T.; in multis codicibus *Hierusalem*), et *Ἱεροσόλυμα* (1 Mach. 1, 14; 10, 43; 11, 34; 2 Mach. et N. T.; al. *Ἱεροσόλυμα*), *Ierosolyma* (Vulgata ib.; plerique codices *Hierosolyma*). Utraque forma, communius tamen *Ἱερουσαλήμ* et *Ierusalem*, etiam in Onomasticis (cf. *P. de Lagarde,* Onomastica sacra) et in Itinerariis frequenter occurrit; Iosephus vero aliique scriptores *Ἱεροσόλυμα*, *Hierosolyma* praeferunt.

In exponendo hoc nomine auctores magnopere dissentiunt. Certe audiendi non sunt, qui vestigia Iosephi prementes (Ant. I. 10, 2, *ed. Niese* 180; Bell. iud. VI. 10 1, *Niese* 438) graecam statuant vocis Hierosolymorum originem (quasi *ἱερὸν Σολυμᾶ*), cum manifeste eadem sit atque antiquior forma hebraica Ierusalem. At neque indubium ex hebraica lingua proponitur etymon. Quod antiquis maxime placuit « visio pacis » (יְרוּ = יִרְאוּ « vident ») (*S. Hieronymus*, Liber interpret. hebr. nom., *ed. Lagarde* p. 50, 9 s. etc.), a recentioribus communiter reicitur post *Hadr. Relandum,* qui nomen « possessionem hereditariam pacis » (יְרוּשׁ שָׁלֵם) interpretatur. Alii potius « fundationem pacis s. salutis et incolumitatis » (*Gesenius*) vel « fundationem Salem » i. e. dei pacis (*Grill*) explicandum censent (scil. יְרוּת שָׁלֵם). Pluribus ex comparatione cum assyr. Urusalim expositio « urbs (dei) Salem » (*Sayce, Jastrow*) seu potius « civitas pacis » vel « urbs firma » placuit.

2. Praeter nomen hoc, quod plus quam octingenties in sacris libris invenitur, aliud occurrit *Iebus* (יְבוּס *Ἰεβούς*), quo urbs, iam ante occupatio-

nem israeliticam Ierusalem dicta, ab incolis Iebusaeis (יְבוּסִי Gen. 10, 16; 15, 21 etc.; idem Ios. 18, 28 pro Ierusalem, sicut עִיר הַיְבוּסִי Iud. 19, 11) videtur appellata esse (Iud. 19, 10 s.; Par. 11, 4 s. In Vulgata etiam Ios. 18, 28 et Iud. 19, 14).

Sunt qui etiam *Salem* (Gen. 14, 18), regiam Melchisedech, eamdem dicant atque Ierusalem, auctoritate Iosephi nixi (ll. cc.). At quamquam in Ps. 75, 3 (hebr. 76, 3) fortasse illud בְשָׁלֵם, quod Vulgata cum LXX *in pace* vertit, *in Salem* exponendum et de Ierusalem intellegendum est, priorem illam Salem probabilius ab hac distinguendam esse existimamus.

In libris poeticis et propheticis insuper nomen *Sion* (צִיּוֹן Σειών et Σιών), quod proprie arcem Iebusaeorum significabat, ad designandam totam urbem adhibetur (Ps. 50, 20; Is. 10, 24 etc. V. infra VII). In iisdem libris varia appellativa Hierosolymis speciatim attribuuntur: dicitur *civitas* (עִיר Is. 66, 6 et הָעִיר Ez. 7, 23; pro עִיר יְהוּדָה 2 Par. 25, 28 legendum עִיר דָּוִד cum LXX, Syr., Vulgata et 4 Reg. 14, 20), *civitas sancta* et *c. sancti* (עִיר הַקֹּדֶשׁ Neh. 11, 1; Is. 52, 1. Cf. עִיר קָדְשֶׁךָ *urbs sancta tua* Dan. 9, 24; ἡ ἁγία πόλις Matth. 27, 53), *civitas Dei* (עִיר הָאֱלֹהִים Ps. 86 [87], 3; cf. 45 [46], 5), *civitas Domini* (עִיר יְהוָֹה Is. 60, 14). Vocatur etiam *Ariel* אֲרִיאֵל Is. 29, 1 s. 7; Ἀριήλ), quod communiter cum Aquila et Symmacho « leo Dei », ab aliis cum paraphraste chaldaeo « altare Dei » exponitur.

3. Variis aliis nominibus a scriptoribus profanis designatur. Aelius Hadrianus Imperator urbem post novam sub Bar Kochba rebellionem a. 135 p. Chr. captam et in coloniam romanam conversam Coloniam Aeliam Capitolinam appellavit, quo nomine in nummis romanis secundi et tertii saeculi frequenter designatur. Inde nomen *Aelia* (Αἰλία; item arab. *îlijâ*) per plura saecula fere unice in usu erat, ita ut antiquum nomen Ierusalem a paganis fere ignoraretur (cf. *Euseb.*, De mart. Pal. c. 11. *Migne*, P. G. 20, 1504 s.); quamquam in Onomasticis sacris et Itinerariis scriptoribusque ecclesiasticis etiam nomina biblica adhibebantur, uti in carta geographica madabena saec. 6. ἡ ἁγία πόλις Ἱερουσα[λήμ] legimus. Scriptores arabes medii aevi urbem *el-beit el-muqaddas* (al. *beit el-maqdis*) « domum sanctam » appellare solent; incolae vero hodierni *el-Quds* « sanctam » vel *el-Quds eš-Šerîf* « sanctam, nobilem », licet Christiani atque Iudaei etiam *Ierûsalîm* adhibeant.

Similem appellationem iam antiquitus viguisse praeter textus citatos Scripturae iuxta aliquos etiam nomen urbis *Cadytis* (Κάδυτις, quasi = aram. קדיתא = hebr. קָדוֹשׁ) penes Herodotum (2, 159; 3, 5) indicat.

quam eamdem esse atque Hierosolyma existimant. Alii e contra eo nomine potius Gath vel Gazam significari censent.

Discrimen formae יְרוּשָׁלַםִ et ־לֵם potius pronuntiationi tribuendum censet Relandus (l. c. 835), quamvis vulgo dicatur priorem esse dualem, eo quod Ierusalem in superiorem et inferiorem divisa sit; recentiores vero eam potius formationem localem agnoscunt. Forma ירושלים etiam in nummis machabaicis invenitur; cf. *Levy*, Geschicht d. jüd. Münz. p. 42 s. — Hierosolyma plerumque, sicut Ἱεροσόλυμα est neutrum plur.; interdum in Vulgata (1 Mach. 1, 22; 2 Mach. 3, 9; Matth. 2, 3). Eius loco etiam *Solyma* a poëtis (*Martial.* XI. 94, 5) et scriptoribus ecclesiasticis adhibetur (cf. etiam *Ioseph* ll. cc. et Ant. VII. 3, 2, *ed.* Niese 67; *Tacit.* Hist. 5, 2). — Ἱερουσαλήμ in N. T. est communior forma in scriptis S. Lucae et S. Pauli et in Apocalypsi S. Ioannis, qui tamen in Evangelio, uti S. Matthaeus (exc. 23, 37) et S. Marcus Ἱεροσόλυμα scribit.

Cf. *Hadr. Relandi* Palestina, Trajecti Bat. 1714, p. 207 (Aelia). 668-70 (Cadytis). 832-5 (Jerusalem); *E. F. K. Rosenmüller*, Bibl. Alterth. II. 2 p. 202; *T. Tobler*, Topogr. von Jerusalem I. p. 1 s.; *Jul. Grill*, Ueber Entstehung und Bedeutung des Namens Jerusalem in Zeitschr. f. alttest. Wiss. IV. 1884, p. 134-48; *V. Guérin*, Jérusalem ch. 1, p. 1-6; *A. H. Sayce*, The higher Criticism and the verdict of the Monument *ed.* 5, p. 176; *H. Zimmern* in Zeitschr. f. Ass. VI. 1891, p. 262 s.; *M. Jastrow* in Journ. of Bibl. Lit. XI. 1892, p. 105; *J. Döller*, Studien zum III. u. IV. Buche d. Kön. p. 18-20. *A. Legendre* in Vigouroux, Diction. III. 1317-1320; *G. A. Smith*, Jerusalem I (1907) p. 250-271. — Praeterea v. *Gesenius*, Thes., *Fr. Brown* et al. lex hebr. s. v.

II. - Brevis historiae conspectus

De historia urbis Hierosolymorum praeambuli gratia summa tantum capita hic delineasse sufficiat.

1. De prima urbis origine variae fabulae penes scriptores profanos vulgatae erant (cf. *Strabo* XVI. 2, 34-36, *ed. Casaub.* p. 760 s.; *Tacit.* Hist. 5, 3; *Flav. Ios.* c. Apion. 1, 14 ss. N. 73 ss.; *Plutarch.*, Is. et Osir. 31, etc.); ex historia vero nihil de illis primordiis constat. Pariter incertum est, utrum aetate Abrahae Melchisedech Hierosolymorum an potius alterius urbis Salem rex fuerit.

Israelitae, cum duce Iosue terram promissam occupabant, urbem Ierusalem tamquam caput regni Iebusaeorum sub rege Adonisedec invenerunt (Ios. 10, 1), qui foedere cum quattuor aliis regibus Amorrhaeorum inito hostibus se opponens a Iosue devictus est (Ios. 10). Monumenta vero profana, scil. tabulae cuneiformes in Tell el-ʿAmarna inventae, ostendunt urbem ante ingressum Israelitarum sub potestate regis Aegypti fuisse. Princeps tributarius ʿ*Abdi-Ḫiba* a Pharaone Hierosolymis praepositus, iteratis epistulis instantissime auxilium a rege petit contra *Ḫabiri* invasores,

quos iam totam fere regionem occupasse describit (*A. Knudtzon,* Die El-Amarna-Tafeln n. 285-290 p. 859-879).

Rege Adonisedec cum sociis devicto, urbs ipsa diu aggressoribus resistebat; postea vero sub Adonibezec « oppugnantes filii Iuda Ierusalem ceperunt eam et percusserunt in ore gladii, tradentes cunctam incendio civitatem » (Iud. 1, 8). Nihilominus tamen « Iebusaeum, habitatorem Ierusalem, non potuerunt filii Iuda delere », ita ut Iebusaei et Israelitae simul in urbe habitarent (Ios. 15, 63; Iud. 19, 11 s.), quoniam pars superior civitatis sive arx Sion usque ad aetatem David a Iebusaeis tenebatur.

Quamquam autem filii Iuda contra Iebusaeos pugnasse et Ierusalem cepisse leguntur, in distributione terrae urbs tribui Beniamin attributa est, uti ex descriptione terminorum clare apparet (Ios. 15, 7 s.; 18, 16 s.); neque controversiae ex variis Scripturae textibus de hac attributione olim acriter agitatae hic diutius immorandum est (cf. *H. Relandi* Palaest. pag. 839-46).

2. David postquam in Hebron rex super totum Israel unctus est, abiit cum exercitu suo in Ierusalem et cepit arcem Sion eamque civitatem David appellavit (2 Reg. 5, 6-9; 1 Par. 11, 4-8), et caput totius regni constituit. Splendorem urbis regiae auxit moenibus, palatio variisque domibus aedificatis et tabernaculo cum altari pro arca Dei erecto (2 Reg. 5, 9-11; 6-17; 3 Reg. 2, 28 s.; 1 Par. 11, 8; 14, 1; 15, 1), quam magna cum solemnitate in locum praeparatum adduxit (2 Reg. 6; 1 Par. 13). Iebusaei autem etiam nunc simul cum filiis Iuda in civitate habitarunt, agrosque suos retinuerunt, uti ex area Areuna s. Ornan apparet (2 Reg. 24, 16-24; 1 Par. 21, 15-25).

Sub Salomone urbs cum toto regno ad culmen prosperitatis pervenit. Rex sapientissimus atque potentissimus tum firmitati urbis moenibus ac munitionibus (3 Reg. 3, 1; 9, 15. 24; 11, 27), tum pulchritudini ac dignitati eius splendido templo domibusque regis in colle orientali erectis (3 Reg. 5-7; 2 Par. 2-5) magnificentissime providit.

Quanta vero tunc fuerit civitatis opulentia, cum ex aliis relationibus, tum ex historia de regina Saba concludere licet (3 Reg. 10, 1-13; 2 Par. 9, 1-12); et cum quotannis afferrentur ad regem Salomonem sexcenta sexaginta sex talenta auri, et tributa alia muneraque innumera, « vasa argentea et aurea, vestes et arma bellica, aromata quoque » et equi et muli, tanta erat abundantia argenti in Ierusalem, quanta et lapidum et cedrorum multitudo quasi sycomororum, quae nascuntur in campestribus (3 Reg. 10, 14. 25. 27; 2 Par. 9, 13. 24. 27).

3. Sed mortuo Salomone regnoque diviso, urbs brevi ab hac prosperitate deiecta est. Iam quinto anno regni Roboam ascendit Sesac rex

Aegypti in Ierusalem et tulit thesauros domus Domini et thesauros regios et universa diripuit (3 Reg. 14, 25 s.; 2 Par. 12, 2-9). Post quietiora regna Abiae et Asae ac Iosaphat sub impio rege Ioram civitas a Philisthinis et Arabibus iterum vastatur (2 Par. 21, 16 s.), nec ita multo post, Amasia in Bethsames a Ioas, rege Israel, devicto et capto, denuo vi capitur et diripitur, destructa magna parte moenium a porta Ephraim ad portam anguli (4 Reg. 14, 11-14; 2 Par. 25, 21-24).

Ozias s. Azarias, filius Amasiae, murum destructum restauravit turresque et munitiones in eo erexit (2 Par. 26, 9; *Ios.* Ant. IX. 10, 3, *N.* 218). Sed in diebus eius terribilis terraemotus accidit, ita ut incolae prae timore civitatem fugientes reliquerint (Zach. 14, 5; Am. 1, 1; *Flav. Ios.* Ant. IX. 10, 4, *N.* 225). Reparato sub Ioatham praesertim muro partis Ophel (2 Par. 27, 3), regnante Achaz Ierusalem iterum obsidebatur a Rasin, rege Syriae, et Phacee, rege Israel; sed nuntiis ad Theglathphalasar, regem Assyriorum, cum muneribus missis, Achaz auxilium obtinuit urbemque ab obsidione liberavit (4 Reg. 16, 5-9).

4. Assyrii ab Achaz in auxilium vocati iam sub filio eius Ezechia gravissimum urbi periculum pararunt, cum Sennacherib anno quartodecimo regis Ezechiae (a. 701 a. Chr.) ascenderit et universas civitates Iuda munitas ceperit, Hierosolymis quoque excidium minatus (4 Reg. 18, 13; 2 Par. 32, 1; Eccli. 48, 20; Is. 36, 1). Periculum primo quidem muneribus ab Ezechia missis, mox clade maxima exercitui Assyriorum per Angelum Domini illata aversum est (4 Reg. 18, 14 ss.; 19; 2 Par. 32, 2-22; Is. 36. 37; cf. Tob. 1, 21; Eccli. 48, 21-24; 1 Mach. 7, 41; 2 Mach. 8, 19).

Manasses vero, impius filius Ezechiae, captus ab exercitu regis Assyriorum et vinctus catenis atque compedibus in Babylonem ductus est, probabiliter sub Asarhaddon vel sub Assurbanipal (2 Par. 33, 11; *Flav. Ios.* Ant. X. 3, 2, *N.* 40). Postquam autem « egit poenitentiam valde coram Deo patrum suorum... reduxit eum Ierusalem in regnum suum » (2 Par. 33, 12 s.), ubi mox moenia urbis diligenter auxit atque munivit (ib. v. 14).

Post tranquillum pii Iosiae regnum sub ultimis regibus Ioachaz, Ioakim, Ioachin, Sedecia praeparabatur urbis ruina, quae completa est anno undecimo regni Sedeciae (587 a. Chr.) per Nabuchodonosor (Nebukadnezar II.), regem Babylonis; qui post biennem obsidionem urbem cepit regemque et populum in Babylonem exsules abduxit, templo et aula regia domibusque civitatis combustis atque moenibus in circuitu penitus destructis (4 Reg. 25, 1-21; 2 Par. 36, 17-21; Ier. 39, 1-9; 52, 4-15).

5. Anno primo Cyri regis Persarum (536 a. Chr.) Iudaeis edicto regio reditus in patriam permittebatur, simulque praeceptum est, ut templum Domini in Ierusalem instaurarent (Esdr. 1, 1-4). Praecepto oboedientes

Iosue et Zorobabel mox super ruinas templi altare erexerunt (Esdr. 3, 2 s.) domumque ipsam anno sequenti (535 a. Chr.) aedificare coeperunt, quae post varias difficultates, Aggaei et Zachariae prophetarum exhortatione et Darii regis decreto superatas anno sexto regni Darii (515 a. Chr.) feliciter perfecta est (Esdr. 3-6).

Muri vero urbis et domus per Nehemiam restituta sunt, qui et numerum incolarum eius auxit, accersitis undique ex aliis civitatibus familiis (Neh. 2-12; Eccli. 49, 15), quamquam numerus eorum ultra 20,000 illa aetate vix ascenderit. Sequentibus vero saeculis sub tranquilla Persarum dominatione urbs prosperabat atque adeo aucta est, ut aetate Alexandri Macedonis ex testimonio Hecataci Abderitae iam ad 120,000 incolarum pervenerit (*Flav. Ios.* c. Apion. 1, 22, *N.* 197).

Mortuo autem Alexandro Hierosolyma et Syria universa Ptolemaeo Lago Aegyptio attributa est (*Ios.* Ant. XII. 1, 1, *N.* 3 s.). Post diuturna deinde inter Ptolemaeos et Seleucidas bella, hi Syriae principes rerum in Iudaea et Ierusalem potiti sunt sub Antiocho Illustri (Epiphane), qui civitatem sanctam invasit, et facta caede magna vasisque sacris ablatis urbem incendit, insuper legem idolatriae Iudaeis imposuit multosque impios a patria religione abduxit (1 Mach. 1; 2 Mach. 4-7; *Flav. Ios.* Ant. XII. 5, 1 ss., *N.* 237 ss.).

Crudelissima Antiochi persecutione accensi miseramque patriae sortem dolentes Mathathias ex familia Asamonaei seu Hasmonaei ac quinque filii eius, inter quos Iudas Machabaeus ceteris praestabat, fortiter pro religione patrum et urbe dimicantes, mortem pro fide et patria obierunt (1 Mach. 2 ss.; 2 Mach. 8 ss.). Illorum aetate urbs ipsa novis munitionibus, praesertim in monte templi, instructa est. Syris per multos annos novam arcem iuxta templum occupantibus (v. infra VIII. 4); varia autem belli fortuna et iteratis obsidionibus cives cum civitate multis malis erant obnoxii.

Maiora post mortem filiorum Mathathiae sub ultimis Hasmonaeis passi sunt, cum continuae dissensiones internae urbem vexarent. Quae Romanis deinde occasionem interveniendi praebuerunt, qui duce Pompeio a. 63 a. Chr. prima vice urbem et templum occuparunt et moenia destruxerunt (*Flav. Ios.* Ant. XIV. 4, 1 ss., *N.* 54 ss.; *Tacit.* Hist. 5, 9). Muris auctoritate I. Caesaris a. 47 restitutis, novisque discordiis ortis, Herodes Idumaeus, a Romanis rex Iudaeae et Hierosolymorum constitutus, a. 37 a. Chr. urbem post diuturnam obsidionem expugnavit (*Flav. Ios.* Ant. XIV. 16, 1 ss., *N.* 468 ss.; Bell. iud. I, 18, 1 ss., *N.* 347 ss.).

6. Herodes rex (37-4 a. Chr.) urbem suam regiam templumque magnificentissime restituit et exornavit eamque illi formam dedit, quam tem-

pore Christi Domini habebat. Defuncto Herode, Archelaus Iudaeam et Ierusalem obtinuit. Sed iam a. 7 p. Chr. a Romanis depositus est, qui Iudaeam provinciae Syriae sub procuratore speciali administrandam attribuerunt; qui reliquo anni tempore Caesareae residens (cf. Act, 33, 23; 25, 1), circa festum paschae Hierosolymis commorabatur; Herodis autem successoribus species quaedam regni tantum relicta est.

Incolae urbis aetate Christi numerum 200,000 ad 250,000 attigisse censentur (cf. *C. Schick* in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. IV. 1881 p. 211-21); in sollemnitate vero paschali decemplex fere numerus in urbem confluxisse refertur (*Ios.* Bell. VI. 8, 3, *N.* 120 ss.).

Post mortem Christi Domini sub Agrippa (41-44 p. Chr.) nova pars septemtrionalis urbi addebatur, constructo tertio muro, qui post viginti fere annos, incipiente iam rebellione contra Romanos, finitus est.

Vexationibus continuis irritati, Iudaei hac rebellione patriam liberare conati sunt, sed interitum urbis et templi et patriae adduxerunt, a Christo civitati ingratae praedictum, qui ab exercitu Romanorum duce Tito a. 70 p. Chr. consummatus est. Tota urbs funditus deleta est, ita ut « accedentes vix crederent eam umquam habitatam fuisse » (*Flav. Ios.* Bell. VII. 1, 1, *N.* 3), tribus tantum turribus aulae regiae conservatis.

Post 65 annos ab Aelio Hadriano iterum aedificata et Aelia Capitolina dicta, sub Constantino Magno novum splendorem adepta est. Sed a Persis a. 614 et ab Arabibus a. 638 capta, in potestate Mahometanorum deinceps, brevi intervallo regni Crucigerorum (1099-1187) excepto, usque ad nostra tempora remansit.

III. – Situs, Valles et Colles

1. Situs in genere. Urbs Hierosolymorum hodie, sicut olim, fere in centro antiquae provinciae Iudaeae sita est, « umbilicus terrae » a quibusdam appellata (*Flav. Ios.* Bell. II. 3, 5 *N.* 52. Cf. Ez. 5, 5). A mari Mediterraneo 52 kilometris, a Iordane 30 km. distat, situmque occupat geographice pro ecclesia S. Sepulcri determinatum 31° 46′ 45″ lat. bor. et 35° 13′ 25″ long. orient. Greenwich. (sec. *C. R. Conder*). Altitudo urbis, si ambitum eius hodiernum consideramus, minima est 720 metr. (prope *Bab el-Moghâribe*), maxima 790 m. (prope angulum inter septemtrionem et occasum solis).

Colles hierosolymitani ad eam regionis montanae Palaestinae meridionalis partem pertinent, quae a vertice montium (818 m.) orientem versus gradatim in depressionem profundam maris Mortui (— 393,8 m.) descendit.

Urbs ad ipsum aquarum inter mare Mediterraneum vallemque Iordanis divortium quam proxime accedit, quippe quod iuxta piscinam quam dicunt Mâmillae collemque vicinum septemtrionalem *Râs el-Mešârif* (817 m.) seu Scopum transit. Omnis regio admodum arida atque saxosa est variisque torrentium faucibus discinditur, ex quibus hodie vix unus aut alter tempore pluviarum aquae rivulum exhibet. Geologice considerata ad formationem quam vocant cretosam pertinet, et in vicinia urbis, immo intra ipsa eius moenia, optimos lapides calcarios atque marmoreos suppeditat, aedificiis extruendis aptissimos, ex quibus strata inferiora ab incolis hodiernis *meleke* (v. gr. in lapicidinis regiis prope portam damascenam), media vero *mizzi* (v. gr. in monumentis Absalom et Iosaphat, superiora *ka'kûle* (v. gr. in monte Oliveti) appellantur; praeterea species *nârî* praecipue pro focis construendis inservit. Etiam pyritae (*Feuersteine*) in regione abundant, praesertim in latere septemtrionali et occidentali montis Oliveti, ubi clivus et puteus et vallis a pyritis (*eṣ-ṣuwân*) nomen acceperunt.

2. Valles. Ut accuratius collium quibus urbs superstruitur formam atque naturam cognoscamus, varias regionis valles bene distinguamus oportet. Itaque duae valles profundae urbem extrinsecus ita cingunt, ut in uno latere septemtrionali quasi isthmo quodam cum regione circumiacente cohaereat. Altera eaque praecipua, antiquitus torrens *Cedron* dicta, in parte boreali urbis occidentem versus ex pluribus minoribus valliculis (*Wâdi Lûqâ*, *Wâdi eǵ-ǵôz*) ortum ducit, quae in unam coniunctae (hodie *Wâdi 'aqabet eṣ-ṣuwân*) in orientem diriguntur; dein vero ad radices montis Olivarum cursum prorsus australem nomenque novum *Wâdi Sitti Mariam* (i. e. vallis Dominae meae Mariae) et in parte inferiore etiam *Wâdi Silwân* a pago vicino assumens, orientalem urbis partem ab eodem monte Olivarum et a monte Scandali seiungit, atque mox cum altera valle occidentali coniuncta et nomine communi *Wâdi en-nâr* i. e. vallis ignis appellata, inter meridiem et ortum solis ad mare Mortuum descendit. Altera autem haec vallis ab occidente, haud longe a priore, orta et per piscinam Mâmillae transiens, in orientem directa ad murum occidentalem urbis accedit; prope portam eius principalem a Ioppe dictam in austrum conversa, sed mox iterum ad orientem vertens, partem occidentalem et australem urbis attingit, in parte superiore *Wâdi el-mês* (ab arbore *Celtis australis* L., arab. *mês*), mox *Wâdi er-rabâbi* dicta, donec priori valli unita unum cum illa nomen *Wâdi en-nâr* assumit.

Prior vallis quae urbem a monte Oliveti seiungit (2 Reg. 15-23; 3 Reg. 2, 37; Ier. 31, 40; Io. 18, 1), plerumque *torrens Cedron* audit נַחַל קִדְרוֹן, ὁ χειμάρρους τῶν Κέδρων [al. τοῦ Κέδρου] Io. 18, 1; item LXX, sed etiam

χειμάρρους Κεδρών). Pars inferior et amplior infra fontem Siloe campi (שְׁדֵמוֹת) Cedron vocantur (4 Reg. 23, 4; *Vulg.* convallis Cedron, etiam v. 6; cf. Ier. 31, 39), ubi hortus regius erat (4 Reg. 25, 4; Ier. 39, 4; Neh. 3, 15); atque in hac potissimum parte, prope locum Topheth cultu idololatrico pollutum, pii reges Asa, Iosias, Ezechias abominationes idololatriae combusserunt et cineres undique disperserunt (3 Reg. 15, 13; 4 Reg. 22, 4. 6. 12; 2 Par. 15, 16; 29, 16; 30, 14).

Eodem nomine vallis illa orientalis etiam in scriptis Fl. Iosephi designatur; *ὁ Κεδρών* (Bell. iud. V. 6, 1; 7, 3; 12, 2, *ed. Niese* 252. 303. 504), *ὁ χειμάρρους Κεδρών* (Ant. VIII. 1, 5, *Niese* 17), *ἡ φάραγξ ἡ Κεδρῶνος* (Ant. IX. 7, 3, *Niese* 151), *ἡ Κεδρὼν καλουμένη φάραγξ* (Bell. iud. V. 4, 2; 6, 1, *Niese* 147. 254; VI. 3, 2, *Niese* 192), *ἡ φάραγξ ἡ Κεδρὼν ὠνόμασται* (Bell. iud. V. 2, 3, *Niese* 70). Scriptores vero ecclesiastici eandem modo vallem Cedron, modo vallem Iosaphat [1] modo vallem Gethsemani (*Anonymus Plac.* Itinerarium c. 17. 21. 24, *ed. P. Geyer* p. 170, 17 s. 173, 16 s. 176, 8 s.; appellant, immo et vallem Ennom, quamvis immerito (v. infra). Bene saltem notat iam *Eucherius* c. a. 440 (De situ hierosolimitanae urbis, *ed. P. Geyer*

[1] Iosaphat vallis. In prophetia Ioelis Dominus ultionem de hostibus Sionis capiendam indicens « congregabo, inquit, omnes gentes et deducam eas in vallem Iosaphat » (עֵמֶק יְהוֹשָׁפָט *ἡ κοιλὰς Ἰωσαφάτ* Ioel 3 [hebr. 4], 2. 12); alio nomine mox eadem vallis *concisionis* (s. decisionis) vocatur ע" הֶחָרוּץ, *κ. τῆς δίκης*, ib. v. 14). Nomen huius vallis Iosaphat i. e. *Dominus iudicat* a multis interpretibus allegorice exponitur, idque satis probabiliter, cum verba prophetae iudicium Dei in omnes gentes vario tempore et variis modis exercendum describant (cf. *I. Knabenbauer* in h. l.): occasionem vero huius denominationis propheta fortasse desumpsit ex victoria a rege Iosaphat in valle benedictionis de hostibus reportata (2 Par. 20, 16-26: עֵמֶק בְּרָכָה, *ὁ αὐλὼν τῆς εὐλογίας* v. 26), quam vallem nonnulli recentiores ideo supponunt eandem esse cum valle Iosaphat, sed immerito.

At multis tum Iudaeis, tum Christianis, tum Mahometanis placuit opinio antiquissima, quamvis ex hoc non magis vera, secundum quam vallis Iosaphat eadem dicitur cum torrente Cedron in ea potissima parte, quae urbem Hierosolymorum a monte Oliveti seiungit. Quam opinionem iam auctor libri Henoch videtur indicare (c. 27). Eusebius eiusque interpres S. Hieronymus expressis verbis sequuntur; et iam eorum aetate, atque sequentibus saeculis usque ad nostra tempora vallis Iosaphat communis appellatio illius torrentis evasit (cf. *Itinera Hierosolymitana*, passim) cuius « fluvium parvum » *Breviarius de Hierosolyma* refert (c. a. 590) « ignem in consummationem saeculi vomiturum » (cf. nomen hodiernum *Wâdi en-nâr*, vallis ignis). Sed verba Ioelis nullum opinioni de iudicio universali in hac valle futuro fundamentum praebent, eamque *S. Cyrillus* Alexandrinus tamquam frivolum atque anile et ridiculum Iudaeorum commentum reiciendam censet (in Ioel 3, 2; *Migne* 71, 389 D), quamquam appellationem iam tunc usitatam admittit.

p. 127, 11 s.) et post eum *S. Beda* (De locis sanctis c. 5, *ed. P. Geyer* p. 309, 11 s.), torrentem Cedron tunc solum per vallem Iosaphat decurrere, « si quando pluviarum aquam recipit »; quamquam *Anonymus Placentinus* c. a. 570 ex piscina Siloe « aquas multas per vallem Gessemani usque ad Iordanem fluvium descendere affirmat (l. c. c. 24, p. 176, 8 ss.). Hodie vallis, quam Arabes *Wâdi Sitti Mariam* a Domina Maria appellant, solo hiberno pluviarum tempore rivulum aquae exhibet, neque antiquitus multo abundantiorem videtur habuisse, quando alveus torrentis propius ad moenia urbis accedebat et 11 fere metris intra superficiem hodiernam, iteratis ruinis superimpositam, inveniebatur. Multi auctores etiam vocem נַחַל sine additamento 2 Par. 33, 14 (*Vulg.* convallis) et Neh. 2, 15 (*Vulg.* torrens) de valle Cedron exponunt; quod non satis est certum. Sunt qui etiam *vallem Save, quae est vallis regis* (Gen. 14, 17) ubi Absalon sibi titulum erexerat (2 Reg. 18, 18), de hac eadem valle interpretentur, quae saltem in parte inferiore nomen עֵמֶק vallis lata et plana, meretur.

Nomen *Cedron* (קִדְרוֹן plerique vallem *nigram s. obscuram* et *umbrosam* explicant, nec cum cedris quidquam commune habet, licet forte ex etymologia populari nomen cum arboribus istis celeberrimis comparatum sit (cf. *χειμάρρους τῶν κέδρων*).

Geennom i. e. vallis Ennom vocatur in S. Scriptura vallis « ex latere Iebusaei ad meridiem, haec est Ierusalem » (Ios. 15, 8; 18, 16; *latus Iebusaei*, hebr. כֶּתֶף הַיְבוּסִי, clivum australem collis occidentalis urbis hierosolymitanae videtur designare); Ieremias 19, 2 eam dicit esse « iuxta introitum portae fictilis » (שַׁעַר הַחַרְסִית). Terminus tribuum Iuda et Beniamin per hanc vallem ascendit « ad verticem montis qui est contra Geennom ad occidentem in summitate vallis Raphaim contra aquilonem » (Ios. 15, 8). Etiam post exsilium babylonicum filii Iuda dicuntur habitasse « *in* (hebr. *a*) *Bersabee usque ad vallem Ennom* » (Neh. 11, 30; LXX *ἐν Βεηρσάβεε* tantum). Sub impiis regibus Achaz, Manasse aliisque populus in hac valle in loco Topheth filios suos per ignem idolo Moloch immolaverunt (4 Reg. 23, 10; 2 Par. 33, 6; Ier. 32, 35). Quare Iosias illam contaminavit (4 Reg. 23, 10) et Dominus per Ieremiam gravissimam incolis cladem minatur, ita ut *vallis interfectionis* s. *occisionis* (גֵיא הַהֲרֵגָה) appellanda foret (Ier. 7, 31 s.; 19, 2. 6; cf. 31, 39).

Nomen quo hisce in locis vallis appellatur est *Geennom* (Ios. 15, 8; 18, 16), *vallis Ennom* (גֵי־הִנֹּם | s. גֵיא־ |; *φάραγξ Ὀνόμ* B, *φ. Ἐννόμ* A; etiam *Γαίεννα* B Ios. 18, 16, *Γαὶ Ὀννόμ* A ib.), vel *vallis* (s. convallis) *filii*

Ennom גֵּי בֶן־הִנֹּם [s. גֵּיא]; φάραγξ υἱοῦ Ἑννόμ; semel γὲ βανέ Ἑννόμ B, γῆ Βεεννόμ A 2 Par. 33, 6, ubi vulgata *vallis Benennom*. 4 Reg. 23, 10 *Kethib* habet "גי בני ה, ubi *Qeri* "גֵּי בֶן ה cum LXX Pešitta, Vulgata postulat), et semel in sola Vulgata *vallis filiorum Ennom* (Ios. 18, 16). Etiam *convallis*, הַגַּיְא sine addito (Ier. 2, 23); cf. infra *porta vallis*, שַׁעַר הַגַּיְא, et *vallis cadaverum et cineris* עֵמֶק הַפְּגָרִים וְהַדֶּשֶׁן Ier. 31, 39) vocatur. In N. T. nomen ex hac valle derivatum *gehenna* (γέεννα Matth. 5, 22, 29 etc.) ad infernum designandum adhibetur, sicut גֵּי הִנֹּם in scriptis talmudicis; pariter auctor libri Henoch hanc vallem maledictam aeternumque maledictorum habitaculum vocat (c. 27, 1: cf. 26, 4). Fl. Iosephus vallem hanc nomine « vallis fontis » videtur designare (τὴν τῆς πηγῆς φάραγγα Bell. iud. V. 12, 2 *Niese* 505).

Ex descriptione libri Iosue satis apparet, vallem Ennom illam esse quae latus australe et occidentale urbis hierosolymitanae attingit, quaeque hodie *Wâdi el-Rabâbi* appellatur; atque huic etiam geographus arabs *Idrîsî* c. a. 1154. et incolae hierosolymitani, saltem saeculo elapso, nomen *Wâdi Ǧahannum* tribuunt (*E. Robinson*, Palaestina II, 38; *J. Gildemeister* in Zeitschr. d. D. Pal.-Ver. VIII. 1885 p. 127; sed cf. *T. Tobler*, Topogr. Von Ierus. II. p. 17 n. 8). Ab hac opinione, quae hodie satis communiter admittitur, dissentiunt *Eusebius*, *S. Hieronymus*, *Eucherius*, Ven. *Beda* aliique scriptores, etiam arabes, qui vallem orientalem s. Cedron esse Geennom contendunt; quamquam S. Hieronymus in commentariis in Ieremiam 7, 31 et 32, 35 (Migne 24, 735 A. 897 D) vallem filiorum Ennom « subiacere Siloe fontibus » ab iisque irrigari dicit. – Ab opinione utraque dissentientes *R. J. Schwarz* et postea *W. F. Birch* aliique vallem Ennom intra moenia veteris urbis, vel partem inferiorem vallis Tyropoeon fuisse censent; quod, licet nonnullis arriserit, parum solidis argumentis videtur inniti.

Haud procul a loco, ubi vallis australis et orientalis in unum confluunt, 150 fere metris superius, alia tertia vallis cum hac orientali coniungitur, quae in eadem regione septemtrionali inter *Wâdi Lûqâ* et *W. el-mês* orta, colles a duabus prioribus vallibus extrinsecus circumdatos medios a septemtrione in austrum fere porrecta pertransiens in duas partes distinguit, occidentalem et orientalem. Ubi haec vallis, quae ab incolis nomine communi *el-Wâd* « vallis » appellatur, fere cursum suum medium attingit, alia vallis lateralis ab occasu veniens se illi adiungit, quae collem occidentalem iterum in duas dividit partes, australem et septemtrionalem. Similiter collis orientalis parva quadam valle laterali, quae ab occasu in torrentem *Cedron* descendit et a nonnullis *Caphetetha* (1 Mach. 12, 37) vocatur, in partem meridionalem et borealem seiungitur.

3. Colles. *a*) Intra urbem. Itaque urbs hierosolymitana super duos colles principales aedificata est, id quod Fl. Iosephus (Bell. iud. V. 4, 1, *N.* 136 *αὐτὴ μὲν* [*ἡ πόλις*] *ὑπὲρ δύο λόφων ἀντιπρόσωπος ἔκτιστο μέσῃ φάραγγι διῃρημένων*) et C. Tacitus (Hist. 5, 11 « duos colles immensum editos claudebant muri ») de antiqua urbe pariter testantur. Cum loci situs ab occasu ad orientem versus et ab aquilone in austrum gradatim descendat, collis occidentalis et partes boreales orientalem clivum partesque australes altitudine superant. Si spatium antiquae civitatis tempore Christi consideramus, altissima urbis pars in colle occidentali (777 metra), super templum in medio colle orientali (744 metra) situm, 33 metris eminebat, super vallem vero interiorem in parte eius media (c. 700 m.) 77 m. in parte infima (625 m.) prope fontem Siloe 152 m. atque super valles exteriores in media earum parte 100 fere metris.

In S. Scriptura Ierusalem dicitur fundata « in montibus sanctis » (Ps. 86 [87]. 1; cf. Ps. 47 [48], 2), et « a collibus » urbis (מֵהַגְּבָעוֹת) contritionem magnam futuram in poenam incolarum propheta praedicit (Soph. 1, 10). Ex his collibus celeberrimus erat *mons Sion*, de quo mox specialius inquirendum erit, cum de partibus urbis agemus. Collis orientalis, in quo templum a Salomone aedificatum est, a Chronista *mons Moria* appellatur (הַר הַמּוֹרִיָּה 2 Par. 3. 1). In eo « Salomon coepit aedificare domum Domini in Ierusalem », qui etiam « demonstratus fuit David patri eius ... in area Ornan Iebusaei » (ib.). Paraphrasta chaldaeus eundem esse montem notat, in quo Abraham ad sacrificandum filium suum se accinxerat (Gen. 22, 2). *Fl. Iosephus* in sola historia Abrahae semel *τὸ Μώριον ὄρος* commemorat (Ant. I. 13, 1, *Niese* 224). Communis tamen et antiquissima erat Hebraeorum traditio, montem in regione Moria Abrahae monstratum illum esse, in quo postea templum conditum est in area Ornan Iebusaei. Id quoque testimonio S. Hieronymi (Hebr. quaest. in Gen. 22, 2, *Migne* 13, 969 s.) aliorumque satis elucet. At nomen Moria ad designandum collem templi in usum communem non videtur transisse.

Pars meridionalis montis Moria portabat nomen *'Ophel* (הָעֹפֶל 2 Par. 27. 3 etc.). Vox עֹפֶל collem vel tumorem significat atque de variis collibus (v. gr. Samariae 4 Reg. 5. 24. et Dibon) occurrit. Si vero pressius sermo fiat de Ierosolymis, tunc eam partem urbis designat, cuius murum ante exsilium Ioatham et Manasses (2 Par. 27, 3; 33, 14), post exsilium vero Thecueni (Neh. 3, 27 Vulg.: murum templi) aedificasse leguntur, quamque tempore Nehemiae Nathinaei (seu servi templo addicti) incolebant « usque contra portam aquarum ad orientem et ad turrim quae prominebat » (Neh. 3. 26; 11, 21). Utrum verba Michaeae 4, 8 עֹפֶל

בַּת־צִיּוֹן potius de Monte Sion in generali, quam de 'Ophel in specie, sint intellegenda, non satis constat. In Fl. Iosepho quater fit mentio Opheli (Bell. iud. V. 4, 2; V. 6, 1; VI. 6, 3; II. 17, 9, *Niese* 145, 254, 354, 448).

Tempore Christi extra ambitum urbis (dein ab Agrippa in eum inclusus) erat monticulus prae ceteris venerabilis Calvaria seu *Golgotha* (*Γολγοθᾶ* Matth. 27, 33; Marc. 15, 22; Ioan. 19, 17) ubi Christus crucifixus est. Locus erat extra urbem (Hebr. 13, 12), prope Ierusalem (Ioan. 19, 20). Eius interpretationem optime tradit Lucas 21, 33; *ἦλθον ἐπὶ τὸν τόπον τὸν καλούμενον Κρανίον*, Calvaria, Cranium, hebr. גֻּלְגֹּלֶת. Hoc nomen Golgotha (Calvaria, cranium) veteres ex eo saepe declarabant, quod ibi Adam sepultus fuerit; alii veteres ex eo, quod ibi fuerit locus, quo mortis rei occidebantur et quo decollatorum crania iacebant. Attamen utraque explicatio relinquenda est. Prior ideo, quia gratis asseritur; altera vero propterea, quod veteres non solebant habere certum locum ad supplicia inferenda, insuper sec. Iudaeorum leges nullatenus fieri potuit, ut crania decollatarum publice prope urbem congesta vacarent. Secundum recentiores locus nomen cranii accepit ex forma externa, quae aspectui praebebatur. Si locus erat aliquantulum elevatus, rotundus, facile populari loquendi modo id effici poterat, quod in collibus et montibus frequenter factum esse scimus, scl. ut appellarentur ex figura quadam et similitudine, quam cum aliis rebus habere videbantur cf. v. gr. כֶּתֶף שְׁכֶם (humerus) de Sichem (Is. 11, 14; Gen. 48, 22), רָמַת לְחִי (Iud. 15, 17) vel promontorium *Κεφαλαί* Strabonis (17, 3). - De vero situ Calvariae recentiore aetate acriter disputabatur. Verum nihil est, cur serio dubitetur de eo situ, quem traditio antiquissima illi loco crucifixionis et sepulcri assignat (Cf. contra authentiam: *W. Wilson-Watson*, Golgotha and the holy sepulchre, London 1906; pro authentia vero inter multos alios *C. Mommert*, Golgotha und des hlg. Grab zu Jerusalem, Leipzig 1900; de basilica S. Sepulchri eiusdem *Mommert*, die hlg. Grabeskirche ib. 1898).

b) Colles extra urbem. Quamvis urbis colles, respectu vallium circumiacentium satis emineant, undique tamen altioribus montibus circumdati sunt: « Ierusalem, montes in circuitu eius » (Ps. 124 [125], 2; cf. « habitatrix vallis » Ier. 21, 13; Is. 22, 1-5; Soph. 1, 11). Et quidem urbem Ierusalem circumstat:

1. Ab oriente: *Mons olivarum* s. oliveti hodie ~~hodie~~ *ğebel eṭ-ṭûr* vel etiam *ğ. zeitûn* nominatus, ad altitudinem 818 m. exsurgens, atque vallem Cedron fere 130 m., collem vero urbis orientalem 74 m. excedens. Mons hic, qui « est contra Ierusalem ab orientem » (Zach. 14, 4; Ez. 11, 23), et in conspectu templi (Marc. 13, 3), separatur ab urbe profunda valle torrentis Cedron (2 Sam 15, 23 coll. 30; Ioan. 18, 1 coll. Matth. 26, 30 etc.

Flav. Ios. Bell. iud. V. 2, 3 *Niese* 70). A civitate habet sabbati iter (Act. 1, 12) i. e. septem stadiorum sec. versionem Pešitta, sex vero stadiorum iuxta *S. Epiphanium* (haer. 66, 81, *Migne* 42, 157 C.) sec. *Ioseph.* sex (Bell. iud. l. c.) vel 5 stadiorum (Antiqu. XX. 8, 6 *N.* 169). – In Scriptura portat nomen *mons Olivarum* הַר הַזֵּיתִים (Zach. 14. 4) τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν (Matth. 21, 1 etc.) vel *mons Oliveti* τὸ ὄρος τὸ καλούμενον ἐλαιών (Luc. 19, 29; 21, 37; Act. 1, 12). In Talmude vocatur etiam הַר הַמִּשְׁחָה « mons unctionis » (Talm. jeros., Taanith 4, 8); sec. nonnullos interpretes mons 4 Reg. 23, 13 commemoratus הַר הַמַּשְׁחִית huc etiam refertur; alii tamen cum Vulgata eum rectius *montem offensionis* interpretantur a radice שׁחת, atque eam montis olivarum partem australem designatam intelligunt, quae peregrinis usque hodie est *mons scandali,* incolis Arabibus, *ǧebel baṭn el-hawa.* Mons offensionis et scandali ideo vocabatur haec pars, quia Salomon ibidem « in conspectu Ierusalem » (עַל־פְּנֵי Vulg. « in Ierusalem ») ad dexteram partem i. e. ad austrum aedificaverat excelsa Astaroth, idolo Sidoniorum, et Chamos, offensioni Moab, et Melchom, abominationi filiorum Ammon: quae dein polluit atque abominabiles reddidit rex Iosias (4 Reg. 23, 13). Hic mons offensionis (*ǧ. baṭn el-hawâ*) constituit intimum (734 m.) et australe culmen totius iugi montis Olivarum; medium culmen (812 m.) ab incolis appellatur *ǧ. eṭ-ṭûr;* septentrionale vero culmen, altissimum 818 m. hodie *karm eṣ-ṣajjâd* « vinea venatoris », a peregrinis vero *Viri Galilaei.*

Nomen hoc inde ortum duxit, quod Angelos in Actibus commemoratos, ibidem haec verba (Act. 1, 11) pronuntiasse gratis supposuerunt. Ex traditione satis antiqua et iam in apocryphis Actis Pilati indicata, sed pariter gratuita, sat multi ibidem esse illam Galilaeam putarunt, quo Dominus post resurrectionem suam discipulos se praecessurum esse annuntiaverat (Matth. 26, 32). -- In libris sacris mons olivarum imprimis:

a) In historia David commemoratur, qui rebellem filium fugiens trans torrentem Cedron « ascendebat clivum Olivarum » (מַעֲלֵה הַזֵּיתִים 2 Sam. 15, 30; ἐν τῇ ἀναβάσει τῶν ἐλαιῶν - cf. Luc. 19, 37; πρὸς τῇ καταβάσει τοῦ ὄρους τῶν ἐλαιῶν). Qui quidem clivus minime cum via hodierna ierichuntina coincidebat, quae potius ad radices montis circumiens in ipsum montem non ascendit; via vero antiqua, quae etiam tempore Christi et sub dominio Romanorum in usu erat (cf. *S. Epiphanius,* haer. 42, 53 *M.* 41, 757 B), in septemtrionalem ipsius montis partem ascendens inde per *Hirbet buḳei'â dân, Wâdi er-rawâbi, Râs el-mu-ṭâr, Ḳaṣr 'Ali* magis directe paulatim in planitiem jerichuntinam descendebat, in altera tantum parte inferiore cum hodierna via fere coincidens.

b) In prophetia Ezechielis gloriam Domini in medio civitatis, ascendisse et super montem, qui est ad orientem urbis stetisse legimus (Ez. 11, 23). Zacharias autem Deum videt, valle per medium montem Olivarum aperta, populo suo salutis opportunitatem et protectionem ab hostibus praebere (Zach. 14, 14).

c) Maxime vero celeber mons gestis Domini nostri evasit, qui et iter faciens ab Jerichunte per montem Olivarum ascendit et descendit in urbem (Matth. 21, 3; Marc. 11, 1;

Luc. 19, 29), et in Bethania, ad radices eiusdem montis, saepe exceptus est hospitio Lazarumque amicum et hospitem suum resuscitavit, et inde per vicum Bethphage in eodem monte situm profectus, postquam flevit super civitatem ingratam, ad ingressum triumphalem in urbem perrexit, et Jerosolymis commorans « egressus ibat sec. consuetudinem in montem Olivarum », ut doceret discipulos et oraret (Luc. 22, 39; 21, 37; Matth. 24, 3; 26, 30; Marc. 13, 3; 14, 26; Ioan. 8, 1; 18, 1). Ibidem ad radices montis in villa quae dicitur Getsemani ingenti sacratissimi Cordis suis moestitia et sudore sanguineo in sacrosanctam passionem suam intrare et hostium potestati se tradere volebat. Ex eodem denique monte, quadragesimo post resurrectionem suam die super coelos coelorum adscendens gloriosissimam humanitatem suam ad dexteram Dei elevavit in gloriam Patris (Act. 1, 12; Luc. 24, 50 s.). Varia illa loca gestis Domini in monte Olivarum sacrata, inde a primis saeculis a christianis totius orbis devote celebrabantur, ex quibus tres ecclesiae antiquitate ceteris praestabant, scl. prima « in Eleona, ubi est spelunca illa, in qua docebat Dominus » (*S. Silvia*, 30, 3, *ed. Geyer* 83, 15 s. et saepius; *Eucherius ed. Geyer* 127, 15 ss. etc.); altera « Imbomon i. e. in eo loco, de quo ascendit Dominus in coelis » (S. Silvia 31, 1 *ed. Geyer* 83, 21 et saepius; *Eusebius*, Vita Constantini 3, 41, *Migne* 20, 1101 s.); tertia in Getsemani « ubi oravit Dominos ... ecclesia elegans » (*S. Silvia* 35, 1; *ed. Geyer* 86, 19 ss.).

2. Ab occasu solis mons ille eminet, « qui est contra Geennom ad occidentem in summitate vallis Raphaim contra aquilonem » (Ios. 15, 8; 18, 16). Attingit vero altitudinem 796 m., vocari solet in sua praecipua parte *ǧebel nikofûrijje*, in antiquitate vero biblica haud immerito censetur esse *collis Gareb* גִּבְעַת גָּרֵב semel in prophetia Ieremiae (31, 39) commemoratus. Nam vates urbem Ierusalem denuo aedificandam praedicens, primo extensionem urbis septemtrionem versum describit: « a Turre Hananeel usque ad portam anguli », deinde partem occidentalem addit: « a porta anguli funiculus mensorius ulterius extenditur recte super collem Gareb et vertitur Goab versus » (hebr.); mox latus australe ex parte vallis Ennom adiungit.

3. Pars meridionalis eiusdem iugi montani hodie *ǧebel abu-Ṭôr* vocatur atque altitudinem 777 m. attingit. A peregrinis *mons mali consilii* vocatur eo quod ibi villa Caiphae pontificis putatur fuisse, in qua « consilium dederat Iudaeis: quia expedit unum hominem mori pro populo » (Ioan. 11, 49 s.; 18, 14). In antiquitate biblica hoc culmen portabat probabiliter nomen *Goah* (Goatha גֹּעָתָה Ier. 31, 39), quod nomen LXX reddit ἐκ ἐκλεκτῶν λίθων, Syrus vero *Ramtha* i. e. locus editus. Relinquenda est opinio aliquorum, qui (ut Vitringa, Hengstenberg) Goatha cum Golgotha et cum Gareb confundebant. Huic identificationi obstat tum etymon tum rationes topographicae. – In ascensu declivi montis mali consilii ostenditur ager *Haceldama* i. e. ager Sanguinis (chald. חֲקַל דְּמָא), ille ager figuli, quem principes sacerdotum pro triginta argenteis a Iuda Iscariote in templum proiectis emerunt in sepulturam peregrinorum

(Matth. 27, 8; Act. 1. 19). Ager iste figuli (*ὁ ἀγρὸς τοῦ κεραμέως*) omnibus notus fuisse supponitur, fortasse ideo, quia etiam post venditionem externa vestigia indicabant ex eo fundo argillam ad vasa conficienda a figulo, qui agrum possederat, fuisse effossam. Hodie in eo loco Ḥaḳl ed-dâm appellato camerae sepulcrales et strata terrae argillosa inveniuntur. Traditio hunc situm assignans, usque ad S. Hieronymum ascendit, qui Haceldama ponit ad australem plagam montis Sion (Onom. *ed. Lag.* 99, 21) corrigens textum Eusebii: *ἐν βορείοις τοῦ Σιὼν ὄρους* (l. c. 229, 87).

4. Inter aquilonem et occasum colles prope moenia 790 metra attingunt et haud procul ad 818 m. assurgunt (*Karm Aḥmed* et *Râs en-nâdir*), eandemque altitudinem montes septentrionales antiquitus *Scopus* vocati attingunt (*Σκοπός* *Flav. Ios.* Ant. XI. 8, 5, *N.* 329 [a Iudaeis *Σαφειν* dictus]; Bell. iud. II. 19, 4. 7, *N.* 528, 542; V. 3, 2, *N.* 106, 108).

Cum Urbs sancta, hisce montibus undique circumdata sit, nonnisi ex locis propinquis ipsisque collibus vicinis videri potest, ex quibus peregrinis medii aevi celeber erat « *mons gaudii* » iuxta viam inter aquilonem et occasum situs, « e quo diu desiderata conspicitur Ierosolyma » (*S. Theotonii* peregrinatio a. 1112, Acta SS. Febr. III, p. 114).

5. De celeberrima controversia quoad colles a *Fl. Iosepho* in descriptione patriae urbis memoratos verbum addere iuvabit. Textus praecipue considerandus est initium illud notissimum descriptionis Bell. iud. V. 4, 1 et 2 (*ed. Niese* n. 136-141 et 149).

Iam vero, ut a notioribus incipiamus, quattuor intra moenia urbis colles auctor iudaeus distinguit: primus « ille cui superior civitas insidet, longe erat excelsior et in longitudinem directior, adeoque propter munitionem, castellum (s. specula, *φρούριον*) quidem a rege David appellabatur, a nobis autem forum superius (*ἡ ἄνω ἀγορά*) » (*N.* 137). Satis constat primum hunc collem esse australem partem collis occidentalis, quam super clivum orientalem 33 metris eminere diximus. Alter pariter satis notus est collis Bezetha (*Βεζεθά* = בית הדתא, *καινόπολις* vel = בית זיתא, « domus olivae »), quarto loco a Iosepho commemoratus, borealis scil. collis orientalis pars, e regione templi et arcis Antoniae (v. infra) sita et parva valle naturali ac profunda fossa ab ea disiuncta, quae post Christi aetatem a rege Agrippa urbi addita est (*N.* 148 s.).

Dissentiunt vero auctores praecipue in duobus aliis collibus definiendis, qui a Iosepho secundo et tertio loco enumerantur. Acra scil. « qui inferiorem sustinebat civitatem » et huic ex adverso situs tertius collis. Iam consideranti auctorem nostrum in describenda urbe specialiter ad varia ipsius moenia attendere, templum autem altissimis muris undique circum-

datum ab eodem semper tamquam urbi oppositum et in proprio clivo collocatum designari, satis probabile videbitur, montem templi alterutrum istorum collium necessario censendum esse; at non Acram: ergo tertium illum collem huic ex adverso situm.

Porro Acra sive collis secundus, qui inferiorem sustinebat civitatem a templo olim lata valle separabatur (*πλατείᾳ φάραγγι διειργόμενος*), quae ab Hasmonaeis aggeribus ingestis completa est, eo animo, ut civitas cum templo coniungeretur: itaque eo tempore quod in descriptione nostra consideratur, vallis illa iam non apparebat. Praeterea collis ille secundus natura altior erat, quam tertius, templumque supereminebat; sed ab iisdem Hasmonaeis, scil. a Simone Machabaeo († 135 a. Chr.), ingenti trium annorum labore in planum deductus est, ita ut templum iam altitudinem illius superaret (*N.* 139. Cf. Ant. XIII, 6, 7, *N.* 215-217; Bell. iud. I, 1-4; 2, 2, *N.* 39, 50). Facto huius demolitionis fidem negare, idem videtur atque omnem Iosephi auctoritatem historicam evertere. A primo autem colle fori superioris secundus ille inferiorem sustinens civitatem media valle seiunctus erat, quae usque ad fontem Siloë descendens *Tyropoeon* (*ἡ τῶν τυροποιῶν προσαγορευομένη φάραγξ* « vallis caseos conficientium ») appellabatur (*N.* 136. 140); forma denique huius collis secundi *ἀμφίκυρτος* dicitur (*N.* 137) i. e. probabilius utraque extremitate curvatus ad modum lunae crescentis (cf. *H. Reland* Palaest. pag. 852).

Iam vero hisce indiciis omnibus atque reliquis textibus, ubi Iosephus de Acra seu urbe inferiore loquitur (cf. Ant. XII, 5, 4; 9, 3, *N.* 252, 362, ss.; Bell. iud. IV, 9, 12, *N.* 581; V. 6, 1, *N.* 253; VI, 6, 3, *N.* 354 s. etc.), maiore cum probabilitate videtur satisfieri dicendo, urbem inferiorem seu Acram sensu latiore a Iosepho vocari illam urbis partem, quae clivo meridionali collis orientalis et septentrionali iugo collis occidentalis insidebat: quae quidem collium partes, naturaliter quidem separatae, impleta tamen superiore parte vallis *el-wâd* inter templum et oppositum clivum collis occidentalis interiacentis, et ipso templo alto muro a reliquo monte disiuncto, tamquam unus collis utraque extremitate ad modum lunae crescentis curvatus (*ἀμφίκυρτος*) considerari potuerunt. Sensu autem strictiore Acra videtur intelligendum de arce seu acropoli in parte illa septemtrionali collis occidentalis olim sita (v. infra VII, 4). Vallis vero Tyropoeon, quae Acram sensu latiore a foro superiore dividebat, et ipsa *ἀμφίκυρτος*, probabilius secundum hanc opinionem erit inferior pars vallis interioris *el-wâd* ad fontem Siloë descendentis et vallis illa lateralis ab occasu veniens, quam collem occidentalem in partem australem et septemtrionalem discernere et mediae valli *el-wâd* se adiungere superius diximus.

In magna huius controversiae obscuritate tantaque opinionum varietate sententiae expositae, quae fere cum opinione comitis *de Vogüé* et cl. *Ch. Warren* et *A. Schulz,* atque ex parte etiam, cum *E. Robinson, C. Schick* aliisque concordat, tamquam probabiliori adhaerendum censemus, quamquam neque hanc omni difficultate carere libenter concedimus.

Praeter auctores inferius citandos cf. *C. Zimmermann,* Karten und Pläne zur Topographie des alten Jerusalem, Basel 1876, cum « Begleitschrift »; *C. Schick-I. Benzinger,* Karte der näheren Umgebung von Ierusalem, in Ztschr. d. D. Pal. Ver. XVIII, 1895, Tab. 4. — De conditionibus geologicis cf. *O. Fraas,* Aus dem Orient (I), Stuttgart 1867, p. 49-59; *M. Blanckenhorn* in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. XV, 1892, pag. 56 s.; XIX, 1896, p. 19-23 et tab. 3, Profil I et II. - De re climatica v. *V. Guérin,* Jérusalem p. 188-90; *Th. Chaplin* et *O. Kersten,* Das Klima von Jerusalem, Ztschr. d. D. Pal.-Ver. XIV, 1891, p. 93-112; *J. Glaisher* in Quart. Stat. 1896 et ss. - De collibus generatim cf. *H. Relandi* Palaest. p. 850-5; *Ed. Robinson,* Palaestina II. p. 12-17, 31-45; *K. Ritter,* Erdkunde XVI, p. 315-27; *T. Tobler,* Topogr. von Jerus. I, p. 14-52; *V. Guérin,* Jérusalem p. 181-92; *F. Buhl,* Geogr. d. alt. Palaest. p. 93-6, 132 s. - De topographia *Fl. Iosephi* cf. *E. Robinson* l. c. p. 45-53; *W. Krafft,* Die Topographie Jerusalems, Bonn 1846, p. 1-13, 49-52; *T. Tobler* l. c. p. 29-39; *Chr. Ed. Caspari* in Theol. Stud. u. Krit. 1864, p. 309-28; *F. Spiess,* Das Jerusalem des Iosephus, Berlin 1881; *v. Klaiber* in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. III, 1880, p. 189-213; IV, 1881, p. 18-56; XI, 1888, p. 1-37; *G. Gatt* ib. X, 1887, p. 182-7; *id.* in Theol. Quartalsch. LXVI, 1884, p. 34-84; LXXI, 1889, p. 77-125; *id.,* Die Hügel von Jerusalem, Freiburg i. B., 1897; *M.-J. Lagrange* in Rev. bibl. I, 1892, p. 18-25; *Alf. Schulz* in Theol. Quartalschr. LXXXII, 1900, p. 356-89.

IV. — Aquae.

1. Aquarum copia. *Strabo* urbem Hierosolymorum « intus aquis abundantem, exterius omnino siccam » scribit (ἐντὸς μὲν εὔυδρον, ἐκτὸς δὲ παντελῶς διψηρόν XVI, 2, 40. *ed. Casaub.* p. 762; item n. 36, ib. p. 761). Similiter *Timochares* penes *Eusebium* (Praep. evang. 9, 35. *Migne* 21, 756 B) civitatem ipsam aquis fluere, ita ut etiam ad hortos irrigandos sufficerent, regionem vero circumiacentem usque ad 40 stadia inaquosam esse asserit. Unde et *Fl. Iosephus* Syros sub Antiocho urbem obsidentes et *Dio Cassius* Romanos sub Tito et *Guilelmus Tyrius* Francos sub Godofredo magna aquarum penuria laborasse narrant *Ios.* Ant. XIII, 8, 2. *N.* 237; *Dio Cass.* 66, 4; *Guil. Tyr.* 8, 4. 7. 24. *Migne* 201, 410 D. 414 s. 432 B), incolas vero neque in Scriptura neque in historiarum libris unquam vel ipso gravissimae obsidionis tempore aquarum inopiam passos esse legimus; immo, urbe capta crucigeri « aquae ingentes copias » in domibus invenerunt (*Guil. Tyr.* 8, 24 *M.* 201, 432 B).

Porro quinque potissimum modis antiquitus, sicut ex parte etiam hodie, incolis aquae suppeditabantur: fontibus scilicet, puteis, cisternis, piscinis, aquaeductibus.

2. Fontes intra ambitum ipsius urbis haberi, non satis videtur constare. In sermone prophetico describitur quidem fons aquae abundantis subter limen templi ad orientem egredientis (Ez. 47, 1-12. Cf. Ioel. 4, 18; Zach. 13, 1; 14, 8); sed inde verus fons in monte templi exsistens probari nequit. Ea vero quae in epistula Aristeae (n. 88-91) et in Talmude de aquis templi referuntur, potius de cisternis et aquaeductibus videntur intelligenda. At *Tacitus*, « templum in modum arcis » porticusque eius « egregium propugnaculum » describens addit: « Fons perennis aquae, cavati sub terra montes, et piscinae cisternaeque servandis imbribus » (Hist. 5, 12): ubi « fons perennis aquae » fortasse de iisdem aquaeductibus interpretandum erit, quamvis ab ipso scriptore pro vero fonte sumatur (v. infra).

Nomen tamen fontis ab aliquibus tribuitur aquis quae hodie *'Ain eš-šefâ* i. e. « fons salutis » audiunt, quaeque balneis salutaribus *Ḥammâm eš-šefâ* iuxta latus occidentale templi prope *Sûḳ el-ḳaṭṭânîn* inserviunt (cf. *Robinson; Tobler*); at neque ibi fons proprie talis, sed potius puteus (*Bîr ḥammâm-eš-šefâ*) aquis paulatim percolantibus excipiendis accommodatus videtur inveniri (cf. *Schick*). Fuerunt autem qui ibidem aquas intermittentes piscinae Bethesdae supposuerint (v. infra).

Etiam aquae Siloë a nonnullis auctoribus « fons Siloe » appellantur (*Flav. Ios.* Bell. iud. V. 4, 1 et 2; 9, 4. N. 140. 145, 409 s.) atque hodie quoque *'Ain Silwân* dicuntur, quamquam potius os canalis aquam a fonte extra moenia sito eo perducentis ibidem inveniatur.

Extra urbem idem hic fons, *'Ain Sitti Mariam* « Fons Dominae Mariae » vel *'Ain umm ed-dereğ* « Fons graduum » dictus, hodie unicus fere est cui appellatio fontis forte competat. Ad austrum templi in latere dextro seu occidentali vallis Cedron situs est sub clivo Ophel, et aquam suppeditat a Iosepho aliisque « dulcem et abundantem » dictam (Bell. iud. V. 4, 1, N. 140), sed quae hodie salsum potius et iniucundum saporem habeat et vario atque intermittente fluxu neque adeo abundante ex interiore rupe profluat.

Cum in libris sacris fons Rogel (Ios. 15, 7 etc.); et fons draconis (Neh. 2, 13) et aquae Gihon (2 Par. 32, 30 etc.) in vicinia urbis commemorentur (cf. 2 Par. 32, 3 s.), fons ille Dominae Mariae ab aliis Rogel, ab aliis Gihon, nec non etiam fons draconis existimatur.

Fons draconis vix tamen esse potest, quia hic (עֵין הַתַּנִּין, *πηγὴ τῶν συκῶν*) Neh. 2, 13. commemoratur, ubi Nehemias refert se a porta vallis

ante fontem draconis ad portam stercoris transiisse. Ex situ harum portarum fons iste in superiore parte vallis Hinnom fuisse supponendus est, quam etiam Iosephus nomine vallis fontis (τὴν τῆς πηγῆς φάραγγα Bell. V, 12, 2, *ed. Niese* 505) videtur designare. Idem scriptor ex eadem parte occidentali urbis piscinam serpentum (τῇ τῶν ὄφεων ἐπικαλουμένῃ κολυμβήθρᾳ Bell. iud. V, 3, 2, *Niese* 108) commemorat. De fonte Rogel et de Gihone sermo infra recurret.

Praeter dictum fontem Virginis tres temporanei fontes aquis pluvialibus per aliquam anni partem nutriti in vicinia urbis inveniuntur: *'Ain el-lôze* infra *Bîr Eijûb* in valle Cedron inferiore, *'Ain el-mudauwara* et *'Ain eṣ-ṣûwân* in latere septentrionali montis Oliveti.

Etiam antiquitus prope urbem plures exstitisse fontes patet ex historia Ezechiae, qui « inito cum principibus consilio virisque fortissimis, ut obturarent capita fontium (אֶת־מֵימֵי הָעֲיָנוֹת), qui erant extra urbem..., congregavit plurimam multitudinem et obturaverunt cunctos fontes, et rivum qui fluebat in medio terrae » (LXX τὸν ποταμὸν τὸν διορίζοντα διὰ τῆς πόλεως 2 Par. 32, 3, s.). Ubinam fuerit ille rivus (הַנַּחַל), non constat (cf. *E. Robinson*, Neue Untersuch. über die Topogr. Jerusal. p. 111; *R. v. Riess*, Atlas S. Script., 1896, p. 11). Similiter *Fl. Iosephus* plures fontes in regione suburbicaria commemorat (Bell. iud. V, 9, 4, *N.* 410 τήν τε Σιλωὰν ... καὶ τὰς πρὸ τοῦ ἄστεος ἁπάσας [πηγάς]), et vallem hodie *Wâdi er-Rabâbi* dictam (vallis Hinnom) vallem fontis (τὴν τῆς πηγῆς φάραγγα) appellat (Bell. iud. V, 12, 2, *N.* 505).

3. Putei (arab. *bîr*, hebr. בְּאֵר) medium locum inter fontem et cisternam tenentes, etiam in antiqua urbe probabiliter haud rari inveniebantur. Amplitudine haud adeo magna ex ipsa rupe excisa, aquis per varia strata percolantibus excipiendis inserviebant; quas tamen ubi neglegenter constructae erant, propter fissuras rupis non valebant continere (Ier. 2, 13). Os talis putei lapide magno plerumque rotundo, claudebatur (Gen. 29, 2, s.; Lam. 3, 53).

In ipsa urbe notissimus est puteus ille salutis, quem modo commemoravimus (*Bîr ḥammâm eš-šefâ*). Etiam in nonnullis domibus privatis antiquitus, sicut hodie, puteos fuisse exemplo viri illius in Bahurim, qui habebat puteum in vestibulo suo (2 Reg. 17, 18, s.), docemur. Etiam in area templi (*Ḥaram eš-šerif*) plures putei inveniuntur.

Extra moenia vero celeber est *puteus Iob* (*Bîr Eijûb*: Iudaeis puteus Ioab) infra Siloë situs, a peregrinis (inde a saec. 16) saepe « puteus Nehemiae » vel « puteus ignis » (cf. vallis ignis, *Wâdi en-nâr*) dictus, eo quod puteus ille altus et siccus credebatur, in quo Nehemias ignem tempore exsilii a sacerdotibus ibidem absconditum reperit (2 Mach. 1.

19, s.). Altitudinem 38 m. attingit, et per totum annum aquam optimam praebet, quam aestivo tempore etiam Hierosolymis vendunt. Post pluvias abundantes aqua haud raro redundat rivulumque in valle torrentis format, id quod incolae tamquam futurae fertilitatis omen laeti excipiunt.

Interpres arabs textus Ios. 15, 7 (in Polyglottis), et multi auctores recentes in bîr Eijûb vident *fontem Rogel*, cuius Scriptura quater meminit (Ios. 15, 7; 18, 16; 2 Reg. 17, 17, 3 Reg. 1, 9). Haec opinio certa quidem adhuc dici nequit, sed est vere probabilis. Argumentum principale et independens ab omni alia hypothesi est delimitatio finium inter tribus Benjamin et Iuda (Ios. 15, 7; 18, 16), quae multo melius explicatur, si admittatur bir Eijûb fons Rogel. Hic limes... post Nephthoa (Liftâ) et montem ex septentrione vallis Raphaim (et-Beḳâ'a) « *descendit* in vallem Hinnom (iuxta latus Iebusaei) ad austrum et pervenit ad fontem Rogel: in hoc puncto « inflectit se ex septentrione » (וְתָאַר מִצָּפוֹן) versus meridiem [Vulgata: « transiens ad aquilonem] et pervenit ad 'En-Šemeš. Textus s. ergo supponit circa fontem Rogel fieri inflexionem, sive versus septentrionem (ut vult Vulgata), sive ex septentrione versus meridiem] ut vult textus hebraicus.

In utraque suppositione inflexio (וְתָאַר) exigitur a s. Textu: Atqui talis inflexio potest habere locum solummodo in bir Eijûb, non vero in fonte Virginis, ubi inflexio versus meridiem esset iter retrogradum, continuatio vero versus septentrionem non esset « inflexio versus septentrionem » ut vult vulgata.

Ergo fons Rogel debet necessario quaeri in regione putei Iobi vel in eius proxima vicinia. Hodie quidem bir Eijûb est puteus, non fons, sed aliter fuit in antiquitate remota. Nam nunc superficies soli ob ruderum molem est 603 m.; pristina vero saxi superficies erat certo 588 m. Quia vero praeterea maximum aquae non ex ipso fundo, sed a lateribus putei in aliqua altitudine affluit, facile fieri potest, ut antiquitus hic fontem habuerimus, quem natura geologica huius regionis praecise (in iunctione vallium) permittit. Difficultas seria et unica esset haec, quod teste Cyrillo Scythopolitano (vita S. Sabae) hunc puteum Ioannes III patriarcha ierosolymitanus a. 518 iusserit effodere; ergo antea videtur non exstitisse.

Attamen haec ultima conclusio non est recta. Nam ex historia constat, in saeculorum decursu bir Eijûb non semel disparuisse, sive ex causis naturalibus, sive artificiose obturatum esse propter rationes strategicas. Quid ergo mirum, si postea debuit de novo quasi effodi? Sic tempore Osiae regis terraemotus teste Iosepho (Antiq. IX, 10, 4) pars montis in loco Ἐρωγῇ (En Rogel) discissa est, lapidesque cooperuerant totum hortum regis; – probabiliter ergo et fonti nocuerunt. Temporibus Ezechiae

si exstitit, hic fons certo obturatus est appropinquante Sennacherib (2 Chr. 33, 3-4). Recedente hoste fontes de novo sunt reparati, ergo probabiliter etiam En Rogel. Eaedem obturationes acciderunt a. 70 et 132 p. Christ. ante adventum Romanorum. In omnimoda rerum iudaicarum strage etiam reparatio fontis Rogel neglecta est, ac demum saec. VI post maximam 3 annorum siccitatem fons hic de novo est effossus a Ioanne III, Saeculis sequentibus videtur de novo obturatus. Nam a. 1182 iterum a Germain est effossus. Sic ergo illae obturationes et consequentes reparationes, quae a politicis circumstantiis pendebant, probant praecise hoc loco dari verum fontem, - licet hodie, propter ruderum ac soli elevationem accessus ad eum debeat patere via putei.

Ex hisce omnibus patet fontem Rogel vere probabiliter quaerendum in bîr Eijûb.

Altera opinio, quae fontem Rogel in ʿain sitti Marjam collocat, nititur praecipue eo, quod in vicinia huius fontis erat lapis Zohelet (hodiernum Zahwêle??); quod exploratores Davidis poterant se in caverna fontis Virginis abscondere (2 Reg. 17, 17 - ast Scriptura dicit, eos solum ibi substitisse iuxta fontem! non vero se abscondisse). - Hae et similes rationes rem certo non evincunt, neque primam sententiam evertunt, attamen possibilem hanc ultimam opinionem reddunt.

4. Cisternae in urbe plurimae habentur servandis imbribus vel etiam aquis aliunde adductis accomodatae; nam cum fontes intra urbem non inveniantur, neque putei sufficerent, imbres vero mensibus hibernis tantum ab Octobri vel Novembri ad Aprilem vel Maium cadant, quavis aetate incolae praecipue cisternis magnis et multis construendis sibi aquae copiam pro tempore aestivo procurare debuerunt. Quare iam Moyes Israelitis inter alia bona terrae promissae cum domibus plenis cunctarum opum, quas non exstruxerint, etiam cisternas quas non foderint promittit (Deut. 6, 11). Atque revera vix ulla in urbe invenietur domus, quae cisterna careat (cf. Prov. 5, 15; Is. 36, 16, etc.), et in maioribus aedificiis permultae et magnae ingentem optimae atque frigidae (cf. Ier. 6, 7) aquae copiam praebent.

Antiquiores communiter in ipsa rupe excisae sunt, parietibus bene laevigatis et caemento coopertis; recentiores vero plerumque muris et concameratione arte factis construuntur. Forma et magnitudine diversissimae sunt, modo oblongae, modo quadratae modo rotundae, maiores vel minores, prout loci conditio permiserit atque necessitas postulaverit. Ut plurimum duo vel etiam plura ora habent, lapidibus clausa, quorum alterum excipiendis, hauriendis alterum aquis inservit. Imbres vero ex tecto et vestibulo atque impluvio in unum collecti in cisternas ducuntur.

Praecipue area templi permultis ingentibusque cisternis instructa erat (cf. *Aristeas, Tacitus* l. cit.); ibi probabiliter maxima cisterna in diebus Simonis, sacerdotis magni, constructa est (Eccli. 51, 3 hebr.), atque hodie in eadem 34 cisternae variae capacitatis puteique inveniuntur (*C. Schick*, Tempel in Ierusalem, p. 292-305 et Tab. IV et IX).

Cisternae siccae, versus finem aestatis non iam aquam sed lutum continentes, etiam in carcerem adhibebantur, uti in historia Ieremiae legimus (Ier. 38, 6-13. Cf. Lam. 3, 53; Ps. 68, 3; Zach. 9, 11; Vulg. *lacus*). Quae cisterna Ieremiae erat in domo Melchiae filii regis (Vulg. *filii Amelech*) in vestibulo carceris (cf. Neh. 3, 25); peregrinis olim ostendebatur prope piscinam Siloë et portam civitatis (*Theodosius* c. 8; *Anonymus* [*Antoninus*] c. 24, *ed. P. Geyer*, p. 142, 1, s.; 175, 20, s.) vel etiam iuxta aream templi in loco putei salutaris (*Ḥammâm eš-šefâ*. Cf. *D. Zanecchia*, La Palestina d'oggi I, p. 244), hodie vero extra urbem ante portam damascenam iuxta cavernam, quae ab eodem propheta nomen accepit (*Fr. Liévin de Hamme*, Guide indicateur de la Terre Sainte, *ed.* 4, I, p. 481).

5. Piscinae eodem fere modo ac cisternae constructae sunt, sed plerumque maiorem amplitudinem habent et tecto vel concameratione carent. Communiter ex rupe excisae, sed in vallibus etiam muris aggeribusque formatae, imbribus colligendis vel aquis aliunde adductis excipiendis inserviebant.

Hodie in urbe quattuor piscinae maiores visuntur: *Birket ḥammâm el-Baṭrak, B. el-Burâk, B. Isrâ'în*, aliaque recenter prope ecclesiam S. Annae detecta; extra moenia in vicinia urbis quinque aliae inveniuntur: duae prope Siloë, ex quibus superior simpliciter *birke*, inferior vero *Birket el-Ḥamrâ* appellatur; praeterea *Birket es-Sulṭân, B. Mâmilla, B. Sitti Mariam* seu *B. el-Asbâṭ*. Praeterea etiam in regione septemtrionali extra urbem reliquiae veterum piscinarum apparent.

In libris sacris commemorantur imprimis: *a*) piscina *Bethsaida* sive Bethesda (Βηθζαθά Cod. ℵ, Βηθσαιδά B, Βελζεθά D; Βεθεσδά Syr., Itala etc.: cf. *Tischend.* et *Westcott-Hort* II. 76) cognominabatur hebraice, i. e. in lingua vernacula palaestinensi, piscina hierosolymitana, quae in Vulgata *probatica piscina* dicitur, in testu graeco autem: ἐπὶ τῇ προβατικῇ probab. πύλῃ. Ex opinione communiore potius iuxta portam ovium (s. portam gregis Neh. 3, 1. 31; 12, 38) sita indicatur, nisi forte cum *R. Riess* (Bibel-Atlas *ed.* 3, p. 26) duae piscinae distinguendae sunt, altera probatica, altera Bethsaida prope priorem sita (ἐπὶ τῇ προβατικῇ, scil. κολυμβήθρᾳ), aut cum *I. van Bebber* nomen Bethsaidae de quinque porticibus iuxta (ἐπὶ) piscinam explicandum est. Nomen varie explicatur, vel tamquam domus piscationis seu piscium, vel domus olivae, vel d. nova, vel d. gratiae etc.

Post S. Hieronymum etiam ipsa piscina saepe *probatica* appellatur, idque inde derivant, quod oves ad sacrificia destinatae ibidem lavabantur (*Euseb.-S. Hieron.*, Onomast. s. v., *ed. Lagarde* p. 240, 15; 108, 9).

Situs huius piscinae ex verbis Evangelii prope portam gregis quaerendus est, quam plerique in parte septemtrionali templi fuisse censent. Ex relationibus veterum peregrinorum situs ille magis illustratur. *Itinerarium Burdigalense* (a. 333) loquitur de duabus piscinis magnis « ad latus templi, i. e. una ad dexteram, alia ad sinistram, quas Salomon fecit; interius vero in civitate sunt piscinae gemellares, quinque porticus habentes, quae appellantur Bethsaida; ibi aegri multorum annorum sanabantur; aquam autem habent piscinae in modum cocci turbatam » (Itin. hieros., *ed. P. Geyer* p. 21, 3 ss.). Similiter Eusebius et Hieronymus in Onomastico duas piscinas, alteram aquis rubescentibus, commemorant, quarum porticus destructae erant, et *Eucherius* (c. a. 440): « vicina templo Bethsaida piscina gemino apparet insignis lacu » etc. (*ed. P. Geyer* p. 127, 3 ss.). *Theodosius* vero (c. 530) accuratius refert « de domo Pilati usque ad piscinam probaticam passus plus minus centum; ibi Dominus Christus paralyticum curavit, cuius lectus adhuc ibi est. Iuxta piscinam probaticam item est ecclesia Dominae Mariae » (n. 8, *ed. P. Geyer* p. 142, 3 ss.). Pariter *Anonymus Placentinus* (c. 570): « revertentibus nobis in civitatem venimus ad piscinam natatoriam, quae habet quinque porticus, ex quibus una habet basilicam S. Mariae, in qua multae fiunt virtutes. Nam ipsa piscina modo redacta est in stercore, et ibi lavantur omnia quae sunt necessaria in civitate » (c. 27, *ed. P. Geyer*, p. 177, 14 ss.). Textus *Breviarii de Hierosolymis* (c. 590), qui loquitur de « basilica, in tempore ubi se lavabant infirmi et sanabantur » et mox ad basilicam S. Mariae in valle Iosaphat transit, videtur corruptus esse (*ed. P. Geyer*, p. 165, 11 ss.).

Ex sequentibus itinerariis clarius apparet, piscinam hanc prope ecclesiam S. Annae in honore fuisse (cf. *Petrus Diac.*, *ed. P. Geyer*, p. 108, 16 s.; *S. Sophronius*, Anacreont. 20, v. 80 ss. apud *Migne*, 87, 3, 3823), atque hanc ipsam S. Annae basilicam illi ecclesiae S. Mariae a Theodosio et Anonymo memoratae successisse. Atque revera paucis abhinc annis (a. 1888) prope hanc ecclesiam S. Annae in latere occidentali reliquiae magnae piscinae geminae et quinque porticuum cum sacello a Crucigeris medii aevi erecto per cl. *C. Schik* effossae sunt, quae loco a peregrinis descripto satis conveniunt. Cum porta gregis iuxta communem acceptionem non ita multum inde remota fuerit, etiam verbis Evangelii hac ex parte conveniens invenitur. Aliqua vero difficultas in eo fortasse haberetur, si quis verba S. Ioannis nimis premendo affirmaret piscinam in ipsa urbe hierosolymitana fuisse; iste vero locus prope ecclesiam S. Annae

satis probabiliter tempore Domini nostri extra civitatem situs erat, cui demum per moenia Agrippae adiunctus est. Nihil tamen praecipit, ut particula ἐν ita presse sumatur. Et ideo ex antiquis ruinis ibidem inventis multi recentiores huic loco honorem piscinae probaticae iure merito tribuunt.

Alii eam potius prope *Ḥammâm eš-šefâ* (balneum salutis) in immediata templi vicinia in latere occidentali quaerendam censent, ubi etiam nunc piscina antiquissima exstat, salubri aqua celebris. Nuperrime *I. van Bebber* opinionem, quae natatoriam evangelicam eandem esse dicit cum piscina Siloë (q. v.), novis rationibus et auctoritate S. Irenaei (adv. haer. IV. 8, 2) defendit. Alii improbabiliter *Birket Isrâ'în* aut fontem Virginis (*'Ain Sitti Marjam* vel *'Ain umm ed-dereğ*) aut alium situm proponunt. Has opiniones admitti non posse, clare demonstrat *C. Mommert* in opusculo: Der Teich Bethesda zu Jerusalem, Leipzig, 1907.

b) Altera piscina in Scriptura memorata est *piscina* et fons *Siloë*. Ita Is. 8, 6 « aquae Siloë (מֵי הַשִּׁלֹחַ *τὸ ὕδωρ τοῦ Σιλωάμ*), quae vadunt cum silentio », probabiliter cum alterutro aquaeductuum [subterraneo sub Ophel, vel in valle Cedronis] sunt intelligenda. Eodem nomine appellatur Neh. 3, 15 piscina Siloë (הַבְּרֵכָה הַשֶּׁלַח; LXX *κολυμβήθρα τῶν κωδίων* i. e. piscina pellium ovillarum), quae describitur fuisse prope hortum regium et prope gradus, descendentes de civitate David. In Ioan. 9, 7. 11 mentio fit eiusdem piscinae: natatoria Siloë (*ἡ κολυμβήθρα τοῦ Σιλωάμ, ὁ ἑρμενεύεται Ἀπεσταλμένος* i. e. missus, scl. emissarium). Ex eodem fonte Siloë aqua solemni pompa hauriebatur in festo Tabernaculorum (cf. Ioan. 7, 37). Prope piscinam Siloë erat quoque illa turris in Siloë (*ὁ πύργος ἐν τῷ Σιλωάμ* Luc. 13, 4) probabiliter turris murorum urbis in vicinia. Ex modo loquendi apud Iosephum Flavium (Bell. iud. II. 16, 2; V. 4, 1; V. 4, 2; V. 9, 4; V. 6, 1; V. 12, 2; VI. 8, 5; VI. 7, 2); videtur posse colligi nomen *Σιλωάμ* imprimis fonti ('ain sitti Marjam) deinde etiam toti hydraulico systemati (canali, piscinis), ac demum regioni inditum esse. – Hodie nomine *'ain Silwân* Arabes designare solent ostium meridionale canalis subterranei seu emissarii, qui a fonte 'ain sitti Marjam usque ad piscinam superiorem Siloë porrigitur. Emissarium hoc est 537,6 m. (iuxta R. Conder) longum. In eius parte meridionali, 6 m. ab ostio, reperta est a. 1880 inscriptio hebraica, sex inaequalibus lineis constans, quae breviter effosionem huius canalis adumbrat. Piscina Siloë superior, in quam aquae ope canalis subterranei fluunt, vocatur ab Arabibus *el-birke* et est 16 m. longa ac 5,6 m. lata. Piscina inferior *Birket el-ḥamrâ* ab indigenis appellata, iacet inferius, atque in eam conducebat antiquitus canalis apertus in valle Cedronis ex eodem 'ain sitti Marjam.

Cum piscina Siloë superiore (licet antiquitus in alia maiore dimensione) videtur probabiliter identica « piscina regis » (בְּרֵכַת הַמֶּלֶךְ *κολυμβήθρα τοῦ βασιλέως*; Vulg. « *aquaeductus regis* » Neh. 2, 14) ad quam Nehemias a porta vallis egressus, post fontem draconis et portam stercoris, ad portam fontis pervenit. - Cum piscina vero Siloë inferiore probabiliter identicus est lacus (מִקְוָה) inter duos muros, ad quem aquae piscinae veteris (הַבְּרֵכָה הַיְשָׁנָה) colligebantur (Ps. 22, 11). - Ubinam piscina vetus et alia (forte identica?) piscina inferiori (הַבְּ׳ הַתַּחְתּוֹנָה LXX *ἡ ἀρχαία κολυμβήθρα* Is. 22, 9) sint collocandae, non satis constat. Idem valet de « piscina, quae grandi opere constructa est » (הַבְּ׳ הָעֲשׂוּיָה *ἡ κολυμβήθρα ἡ γεγονυία*), quae in aedificatione murorum prope sepulcrum Davidis et domum fortium commemoratur.

c) Neque etiam de piscina superiore (הַבְּ״ הָעֶלְיוֹנָה, *ἡ κολυμβήθρα ἡ ἄνω*) operibusque Ezechiae regis quidquam certi videtur affirmari posse. Laudatur imprimis Ezechias, quod « fecerit piscinam et aquaeductum et introduxerit aquas in civitatem » (4 Reg. 20, 20), et quod appropinquantibus Assyriis obturaverit cunctos fontes qui erant extra urbem et rivum qui fluebat in medio terrae (2 Par. 32, 3 s.); eadem laus repetitur in eodem capite cum speciali mentione aquarum Gihon: « Ipse est Ezechias, qui obturavit superiorem fontem aquarum Gihon, et avertit eas subter ad occidentem urbis David » (2 Par. 32, 30), atque iterum in libro Ecclesiastici: « Ezechias munivit civitatem suam et introduxit (hebr. introducendo) in medium ipsius aquam, et fodit ferro rupem et aedificavit ad aquam puteum » (hebr. et obstruxit montes [ad] lacum, ויחסום הרים מקוה) (Eccli. 48, 69 gr. 17). Quamquam nomen piscinae Ezechiae hodie communiter piscinae *Birket ḥammâm el-Baṭrak* tribuitur, quae per aquaeductum antiquum imbres in piscina Mamillae collectos excipit, minime tamen extra omne dubium versatur, opera illa Ezechiae tribuenda esse, licet tunc etiam piscina superior facile reperta videatur. At neque id evidenter probatur, quod pluribus recentioribus placuit, piscinam et aquaeductum Ezechiae in piscina et canali Siloë haberi, neque certum est ea ex parte septemtrionali quaerenda esse.

Piscina vero superior solummodo tamquam terminus aquaeductus nominatur in via agri fullonis (4 Reg. 18, 17; Is. 7, 3; 36, 2); sed ex verbis Scripturae haud certe apparet, utrum terminus ad quem illius aquaeductus intelligendus sit, neque utrum ipsa piscina (Vulg. quae est in via; LXX *ἥ ἐστιν*; sed hebr. אֲשֶׁר) an vero aquaeductus in via agri fullonis indicetur, nec denique ex qua parte ille ager reperiatur. Quare minime mirum videbitur, quod alii piscinam extra urbem, alii cum

R. Riess intra eam quaerant, aut quod ager fullonis et aquaeductus ex parte occidentali (communius) et septemtrionali (*Riess*) et orientati vel australi (*M.-J. Lagrange* in Rev. bibl. I. 1892, pag. 33 s.) locentur. Attamen ex textibus citatis illud saltem cum aliqua probabilitate concludere possumus, latus occidentale et septemtrionale urbis potius quam australe et orientale in hac quaestione considerandum esse: nam nuntii a rege Assyriorum ex Lachis cum exercitu magno Hierosolymam missi et cum legatis Ezechiae atque populo super murum sedente colloquentes, probabiliter in angulo occidentali vel in latere septemtrionali constiterunt, ubi et facultas propius ad muros accedendi et opportunitas castra metandi militibus dabatur (4 Reg. 18, 17 ss.; Is, 36, 2 ss.); similiter tertio textui (Is. 7, 3) eadem regio conformior apparet. Atque sub hoc saltem respectu antiqua sententia, quae piscinam superiorem esse *Birket Mâmilla*, aquaeductum vero eius canalem imbres inde ad *Birket ḥammâm el-Baṭraḳ* adducentem supponebat, textibus satis conformis invenitur.

Piscinam autem illam superiorem et aquaeductum iam tempore Achaz ab Isaia commemorata (Is. 7, 3) nihilominus opus esse Ezechiae, successoris Achaz, aliqui censent, cum propheta postea coaevis Ezechiae nuntium suum ad regem Achaz describens facile illam determinationem regionis addere potuerit.

d) In scriptis Fl. Iosephi praeterea commemorantur *piscina Salomonis* prope Siloë (Bell. iud. V. 4, 2, *N*. 145), *Struthion* prope arcem Antoniam (Bell. iud. V. 11, 4, *N*. 467) = probabiliter piscina gemellaris ex septemtrionali parte arcis Antoniae; *Amygdalon* i. e. piscina turrium (מגדלין) (Bell. iud. l. c., *N*. 468) = *Birket ḥammâm el-Baṭraḳ*; *piscina serpentum* (ἡ τῶν ὄφεων ἐπικαλουμένη κολυμβήθρα) iuxta monumentum Herodis in superiore parte vallis Hinnom (Bell. iud. V. 3, 2, *N*. 108), fortasse = *Birket es-sulṭân*; alii = *B. Mâmilla*.

6. In topographia Ierosolymitana sat magni momenti est topothesis Gihonis; ideo, antequam ad ulteriora progrediatur, adumbranda videtur *Giḥon* (גִּיחוֹן et גִּחוֹן; ἡ Γειών B, ὁ Γιών A).

a) Textus S. Scripturae. Gihon prope Ierusalem ter in S. Scriptura commemoratur. Imprimis in libris Regum Salomon in Gihon deductus et in regem unctus esse refertur, postquam Adonias prope fontem Rogel regiam dignitatem usurpavit (3 Reg. 1, 33-45). Praeterea Ezechias in Chronicis dicitur obturasse « superiorem fontem (מוֹצָא exitum) aquarum Gihon » et eas avertisse « subter ad occidentem urbis David » (2 Par. 32, 30) et Manasses narratur aedificasse « murum extra civitatem ad occidentem Gihon in convalle, ab introitu portae piscium per circuitum usque ad

Ophel » (2 Par. 33, 14). Ad eadem vel similia opera Ezechiae referuntur textus 4 Reg. 20, 20; 2 Par. 32, 3 s.; Eccli. 48, 19 (hebr. 17).

b) Situs Gihon inferioris. Ex textibus citatis Gihon designat aquas sive ex fonte manantes sive in piscina ex aquaeductu vel ex pluviis collectas; neque ex etymologia vocis, quam ortum vel strepitum aquarum designare volunt, significatio veri fontis necessario deduci potest. Duplex autem vel etiam triplex Gihon distinguendus videtur, « superior » (הָעֶלְיוֹן), et inferior « in convalle » (בַּנַּחַל), et Gihon Salomonis (?).

Si tamen supponimus Gihon Salomonis identicum cum Gihone in convalle tunc pro situ inferioris Gihon determinando haec ex verbis S. Scripturae videndur constare:

1) Gihon inferior in una ex vallibus urbi adiacentibus situs erat; nam Salomon ex palatio regio ad eum deducitur (3 Reg. 1, 33. 38) et magna multitudine comitante inde ascendit in urbem (ib. 40, 45), et appositio « in convalle » 2 Par. 33, 14 probabiliter, quamvis non necessario, cum voce Gihon immediate praecedente est coniungenda.

2) Vallis haec non potest esse nisi aut vallis Cedron aut vallis Hinnom aut etiam vallis el-Wâd: nequaquam vero vi vocis הַנַּחַל sola vallis Cedron significatur.

3) Ex historia unctionis Salomonis et Adoniae (3 Reg. 1, 9-45) sequitur, Gihon et Rogel tanto intervallo ab invicem separata fuisse, ut quae in uno loco fiebant, in altero neque videri neque facile audiri potuerint; nam finito demum convivio, cum universa multitudo in comitatu Salomonis ex Gihon in urbem ascenderet et tibiis ac tuba canerent et insonaret terra a clamore eorum, Adonias cum sequacibus suis prope Rogel sonitum et clamorem audivit neque tamen rem gestam nisi ex verbis Ionathae nuntii cognovit (l. c. 40-45).

4) Situs autem fontis Rogel ex Ios. 15, 7 s. et 18, 16 s. necessario ita determinandus est, ut aut fons Dominae Mariae (*'Ain sitti Marjam*) aut probabilius puteus Iob (*Bîr Eijûb*) dicatur. Si vero cum opinione satis communi, alter hic situs putei Iob eligatur, Gihon (saltem Gihon « in convalle ») fons Dominae Mariae dici posset. Contra identitatem Gihonis Salomonici cum 'ain sitti Marjam haec obici solent: alter locus ab altero nonnisi 650 metris distat, atque aspectus hinc inde per vallem amplissimam recta via patet, ita ut quae illic fiebant, hic necessario videri et facillime audiri potuerint ac debuerint; praeterea pro illa multitudine populi Salomonem comitantis (3 Reg. 1-40) locus congregationis in angustissima vallis parte superiore vix adest, sed potius in ampla planitie infra fontem versus piscinam Siloë sita assignandus foret, id quod indoli narrationis contrarium videtur.

5) Quare Gihon Salomonis difficulter collocari potest in fonte Dominae Mariae, ac potius in valle Hinnom, et quidem in parte vallis superioris, quae hodie *Wâdi el-Mês* audit, quaerendus videtur ac fortasse idem dicendus erit, qui nomine « fons draconis » a Nehemia (2-13) designatur. Quamvis autem fons proprie dictus ibi hodie non exsistat, tamen variae piscinae et plures aquaeductus antiquitus certe aderant, sicut et hodie ex parte ibi habentur, et verum fontem ibidem fuisse ipsis adversariis haud improbabile apparet (cf. *Guthe*, apud *Herzog-Haupt*, Realencyklopädie ed. 3, VIII, 671 s.).

c) Situs Gihon superioris. Pro situ alterius Gihon, quem ipsa S. Scriptura « superiorem » appellat, ex verbis textus sacri vix quidquam certi habetur.

Ideoque topographi eum vel in fonte Dominae Mariae, vel in septemtrione vel in occidente quaerunt. Unaquaeque sententia habet solummodo argumenta probabilia et non caret difficultatibus iisque multis. Quia vero tum in orientali parte tum occidentali tum septemtrionali, antiquitus plures exstitisse aquaeductus et piscinas, ex ruinis superstitibus constat, ideo haec opera saltem ex parte iam aetati regis Ezechiae adscribi posse doctis haud improbabile videtur (cf. *Furrer* ap. *Schenkel,* Bibel-Lexikon II, 464).

Ex scriptis veterum, itinerariis, commentariis nihil fere pro situ Gihon habetur. Ex versionibus Targum chaldaicum atque interpres Syrus et Arabs « Siloë » (שִׁילוּחָא) explicant (3 Reg. 1, 33, 38). — Fl. Iosephus praeter nomen *Γειών* (Ant. VII, 14, 5, n. 355; cf. 357) nihil commemorat; cum autem Adoniam explicite « *παρὰ τὴν πηγὴν τὴν ἐν τῷ βασιλικῷ παραδείσῳ* » convivium suum regale habuisse referat (ib. 14, 4 n. 347), profecto vix prope alterum fontem nuspiam alias commemoratum unctionem et proclamationem Salomonis collocasse dicendus erit. — In Onomastico Eusebii et S. Hieronymi praeter nomen *Γειών* et additum « ubi Salomon est unctus in regem » nihil de Gihon habetur (*ed. E. Klostermann* [1904] p. 72, 22). Similiter in itinerariis usque ad finem saec. XIII, ne vestigium quidem traditionis de situ Gihon invenitur; nam quod *Theodosius* (c. a. 530) dicit Geon inrigare terram Evilath et transire iuxta Hierusalem (De situ terrae sanctae c. 16, *ed. Geyer*, 145, 1 s.), eamdem absentiam omnis traditionis potius ostendit. Inde ab exeunte saeculo XIII, post *Burchardum* et *Marinum Sanutum* peregrini et auctores geographi frequenter de monte, valle, fonte Gihon ad occidentem prope Hierosolyma sitis loquuntur (cf. *T. Tobler*, Die Siloahquelle und der Oelberg p. 50 s.; *K. Raumer*, Palästina *ed.* 4 p. 305 s.); unde praesertim piscina, quae hodie *Birket Mâmilla* audit, multis est ipsa Gihon superior aut saltem cum ea intime connexa supponitur (*Tobler*, Topographie von Jerusalem II, 62 s.). — Denique opinio satis communiter recepta, quae Gihon dicit fontem Dominae Mariae aquaeductu cum Siloë inferiore iunctum, post auctores antiquiores Iudaeos praesertim, proposita est a *K. Furrer* ap. *Schenkel*, Bibel-Lexikon II (1869) p. 463-5 et post ipsum multos fautores obtinuit.

7. Aquaeductus plures urbi maiorem aquarum copiam adduxerunt, cum praesertim pluviis deficientibus neque piscinae neque cisternae neque

fontes puteive sufficerent. In libris sacris commemorantur aquaeductus piscinae superioris et aquaeductus Ezechiae, de quibus modo diximus. Finis utriusque erat, ut aquae fontium in vicinia extra urbem manantium hostibus subtraherentur et civibus prodessent. Canalis Ezechiae subterraneus erat (2 Par. 32, 30) et fodiendo ferro rupem (Eccli. 48, 19) constructus; simili ratione aquaeductum piscinae superioris factum esse ex aliis canalibus antiquis probabiliter supponimus, neque opus est, ut cum *R. Riess* eum apertum illum rivum fuisse dicamus, qui fluebat in medio terrae (2 Par. 32, 4; LXX διὰ τῆς πόλεως).

At praeter illos duos iam in antiqua urbe plures alios aquaeductus exstitisse constat. Imprimis in templum aquae variis canalibus adducebantur; septemtrionalem intellegere videtur Aristeas (n. 91 apud *E. Kautzsch*, Apokryphen und Pseudepigraphen II, 13), australem vero indicant Talmudistae, qui de fonte Etam in templum adducto saepe loquuntur (cf. *Lightfoot, Schwarz, Neubauer*). Etam vero inter Bethlehem et Thecue sita erat (2 Par. 11, 6), probabiliter ubi hodie *Ḫirbet el-ḫôḫ* invenitur (*T. Tobler,* Dritte Wanderung p. 89; *C. Schick,* Ztschr. d. D. Pal.-Ver. I, 1878, p. 152 s.) atque etiam nunc duplici aquaeductu cum urbe coniungitur (v. infra).

Fl. Iosephus vero, Salomonem eumdem locum Etam (Ἠτάν) hortis fontiumque rivis amoenum frequentasse narrat (Ant. VIII, 7, 3, *N.* 186), Pilatum autem expensis thesauri sacri (κορβωνᾶς) aquaeductum ducentorum (Ant. XVIII, 3, 2, *N.* 60) vel quadringentorum stadiorum (Bell. iud. II, 9, 4, *N.* 175, ubi antiqua versio latina et textus Eusebii 300 exhibent) Hierosolymam usque exstruxisse. Idem regem Herodem maximis sumptibus aquam e longinquo ad castellum suum Herodium adduxisse refert (Ant. XV, 9, 4, N. 325; Bell. iud. I, 21, 10, N. 420), atque etiam turrim Hippicam aquaeductum proprium habuisse (Bell. iud. V, 7, 3. *N.* 304).

Iam si reliquias veterum aquaeductuum consideramus, septem vel octo hucusque noti sunt. Duo vel tres canales ad aquas fontis *'Ain sitti Marjam* intra ambitum antiquae urbis adducendas olim inserviebant; alius, quem magnificentissimum describunt, ex parte septemtrionali ad urbem et templum accedebat (cf. *C. Schick*); duo ab occasu solis inventi sunt, quorum alter etiam nunc imbres ex *Birket Mâmilla* ad piscinam Ezechiae adducit. Praeterea aquaeductus duplex ex *Wâdi 'Arrûb* et *W. el-Bijâr* inter Bethlehem et Hebron, per Etam et piscinas a Salomone dictas transiens, urbem attingit, et usque hodie alter, ubi non nimis neglegitur, aquam sitientibus praebet; canalis vero lateralis ex iisdem piscinis in *Wâdi Arṭâs* sitis ad *ǧebel Fureidis* descendit, ubi ruinae castelli Hero-

dium repertae sunt. Denique in excavationibus nuper in colle occidentali factis aquaeductus vetustissimus ibidem repertus est, qui fortasse cum dicto canali ex *Wâdi el-Bijâr* olim coniunctus erat (cf. *F. J. Bliss*).

De aetate auctoribusque horum operum controvertitur. Satis communiter aquaeductus inferior longiorque ex *Wâdi ʻArrûb* Herodi adscribitur, cum eiusdem sit formae et constructionis atque canalis lateralis ad Herodium descendens. Pilato autem multi reparationem tantum huius longioris et alterius brevioris aquaeductus ex *Wâdi Bijâr* attribuunt, ex quibus ille inferior 400 fere, superior 200 stadiorum longitudinem attingit; auctorem vero brevioris canalis et piscinarum esse Salomonem haud pauci affirmant (cf. Eccl. 2, 5 s.), aliis e contrario contendentibus hunc Romanorum esse opus, sub Septimio Severo, duodecim fere saeculis post magnum illum regem Israelis exstructum (*Germer-Durand*; cf. Rev. bibl. X. 1901, 106-9).

Cf. *Joh. Lighfoot*, Disquisitio chorogr. Ioanni praemissa 5, 5, *ed. Leusden* II. p. 589 s.; *Fr. Quaresmius*, Eluc. Terrae S., l. VI. peregr. 7,, c. 1., *ed.* Venet. II. p. 575 s.; *H. Relandi*, Palaest. p. 299-301. 303 s.; *E. Robinson*, Palaest. II, p. 124-69; *id.* Neuere bibl. Forsch. in Pal., p. 317-27; *Ios. Schwarz*, Das h. Land, p. 220-9; *W. Krafft*, Die Topographie Ierusalems, p. 120-38; *K. Ritter*, Erdkunde XVI. p. 272-81. 441-56; *T. Tobler*, Denkblätter aus Ierusalem, p. 35-87; *id.* Dritte Wanderung nach Palaest. p. 212-26; *K. v. Raumer*, Palaest., *ed.* 4. p. 332-7. *Ad. Neubauer*, Géogr. du Talmud, p. 146 s.; *V. Guérin*, Judée III. p. 110-9. 303-9; *J. Sepp*, Ierusalem und d. h. Land, *ed.* 2, I. p. 321-47; *Rich. v. Riess*, Bibl. Geographie, p. 75-8; *id.* Bibel-Atlas *ed.* 3, p. 25-7; *id.* Atlas S. Script. p. 11; *C. Schick*, Die Wasserversorgung der Stadt Ierusalem in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. I. 1878, p. 132-76 et tab.; *id.* ib. VIII. 1885, 41-5; XIII. 1890, 229; *F. J. Bliss*, Excavations at Ierusalem, p. 11. 53-6. 332-44., *C. Mommert*, Topographie III (1905) 50-132.

V. – Moenia.

1. Urbem hierosolymitanam et situ naturali et moenibus turribusque superstructis firmissimum fuisse munimentum, auctores sacri pariter et profani testantur (cf. *Strabo* XVI. 2, 40 *ed. Casaub.* p. 763; *Tacitus*, Hist. 5, 11 s.; *Fl. Iosephus*, Bell. iud. V. 4, 1 s. etc.; *Dio Cass.* 66, 4; Fragm. Hist. Graec., *ed. Didot* III. p. 228, etc.). Communiter post Fl. Iosephum triplicem murum distinguunt, non quasi urbs undique triplici muro cincta fuerit, sed quod primitivo muro a Davide et Salomone constructo postea ex parte septemtrionali alter et tertius murus superadditus sit. Praeterea vero area templi propriis moenibus circumdata aliisque aula regia munita erat (*Tacitus* l. c.; *Fl. Ioseph.*, Bell. iud. V. 4, 4, *N.* 177).

In S. Scriptura varii circa moenia urbis labores commemorantur; quibus illustrandis iuvabit ambitum urbis, qualis variis saeculis fuerit, singillatim considerare, comparatis inter se auctorum sacrorum et profanorum relationibus atque iis quae ex situ naturali et ex reliquis in ruinis repertis apparent conditionibus.

2. Urbs Iebusaeorum quousque se extenderit, ignoramus. Tempore Iosue sub rege Adonisedec erat, qui quattuor Amorrhaeorum reges urbium Hebron, Ierimoth, Lachis, Eglon ad foedus contra Gabaonitas et contra Israelem secum ineundum invitavit (Ios. 10, 3); ceteris vero urbibus in circuitu expugnatis, Ierusalem diutius aggressoribus resistebat (cf. Iud. 19, 11 s.), et quamvis filii Iuda urbem postea ceperint (Iud. 1, 8), tamen superior civitatis pars cum arce in potestate Iebusaeorum remansit (2 Reg. 5, 6 s; 1 Par. 11, 4 s.), ita ut Iebusaei et filii Iuda in Ierusalem simul habitarent (Ios. 15, 63). Unde id saltem apparet, urbem iam tunc satis amplam fuisse atque firmissimam, duasque habuisse partes distinctas, arcem et inferiorem civitatem: Fl. Iosephus duplicem hanc Iebusaeorum urbem (*τὴν κάτω - ἡ καθύπερθεν*) expresse distinguit et superiorem « murorum firmitate et natura loci difficulter expugnabilem fuisse » refert (Ant. V. 2, 2, N. 124). Ex iis vero quae tabulae in *Tell el-'Amârna* inventae de 'Abdi-Ḫiba, rege urbis *Urusalim*, exhibent, id unum iure concludimus, Ierusalem ea aetate (c. 1400 a. Chr.), satis conspicuam inter urbes palaestinenses regis Aegypti fuisse.

Ex naturali loci conditione atque ex iis quae de arce Sion et civitate David referuntur (v. infra), urbem Iebusaeorum in parte australi collis occidentalis potissimum sitam fuisse probabilius supponimus, cui deinde paulatim inferior urbis pars in valle adiacente et clivo orientali adiuncta fuerit. Saltem urbem superiorem moenibus cinctam fuisse, ex eius firmitate et ex verbis Moysis concludimus, qui Israelem traiecto Iordane possessurum dicit « nationes maximas et fortiores te, civitates ingentes et ad caelum usque muratas » (Deut. 9, 1). Excavationes a. 1894-1897, ab Anglis in parte australi illorum collium peractae in utroque vetustissimas habitationes in ipsa rupe cavatas murorumque reliquias ex variis saeculis detexerunt; habitationes illas partim ad Iebusaeorum aetatem pertinere, cl. *F. J. Bliss*, excavationum praefecto, haud improbabile videtur (cf. Excavations at Ierusalem p. 334); muros vero Iebusaeorum ex parte in eadem linea extitisse, quam postea moenia Davidis occuparunt, ex coniectura supponere liceat.

3. Rex David, arce Iebusaeorum capta, regiam suam ex urbe Hebron Hierosolymam transtulit « aedificavitque urbem in circuitu a Mello usque ad gyrum; Ioab autem reliqua urbis extruxit » (1 Par. 11, 8; 2 Reg. 5, 9

« a Mello et intrinsecus ». Cf. *Flav. Ios.* Ant. VII. 3, 2, *N.* 66). Salomon, crescente in dies ambitu urbis, et colle templi ad eam adiuncto, ampliores etiam muros construxit (cf. 3 Reg. 3, 1; 9, 15; *Ios.* Ant. VIII. 2, 1; 6, 1; 7, 7, *N.* 21. 150. 205). Moenia haec Davidis et Salomonis Fl. Iosephus nomine « muri antiqui » (*τὸ ἀρχαῖον τεῖχος*) primo loco describit, simul ratione operum posteriorum habita (Bell. V. 4, 2; cf. 6, 1, *N.* 142-5. 152). Ex reliquiis murorum in australi latere nuper inventis aliquas ad prima illa moenia pertinere haud improbabile videtur.

Secundum Iosephum primus hic murus in latere suo boreali initium habuit a turre Hippica, ab Herode prope hodiernam portam a Iaffa dictam constructa, atque inde iuxta vallem interiorem lateralem superius memoratam (III, 2) fere linea recta ad Xystum aulamque consilii descendens muro templi occidentali coniungebatur; qui murus templi, totam aream sanctuarii cingens, antiquitus etiam urbem inter aquilonem et ortum solis claudebat, nisi forte quis murum urbis iam primitus paulum extra ambitum templi circumivisse cum recentioribus statuere mallet (cf. *Schick*).

Ab angulo templi inter orientem et austrum primus ille murus, probabiliter superiorem partem clivi Ophel ambiens, traiecta valle Tyropoeon ad collem occidentalem adscendit eumque in latere australi et occidentali cingens ad turrem Hippicam rediit.

4. Sub regibus posterioribus iteratis vicibus muri reparandi et ampliandi erant. In libris sacris imprimis Ozias, postquam Ioas, rex Israel, patre eius Amasia capto « destruxit murum Ierusalem a porta Ephraim usque ad portam anguli quadringentis cubitis » (i. e. circiter 190 metris) (4 Reg. 14, 13; 2 Par. 25, 23. Cf. *Flav. Ios.* Ant. IX. 9, 3; *N.* 201), refertur « turres in Ierusalem super portam anguli et portam vallis et reliquas in eodem muri latere » aedificasse (2 Par. 26, 9. Cf. *Ios.* Ant. IX. 10, 3, *N.* 218). Filius vero eius Ioatham « in muro Ophel multa construxit » (2 Par. 27, 3. Cf. *Ios.* Ant. IX. 11, 2, *N.* 237).

Prae ceteris autem Ezechias et Manasses, instante periculo ex parte Assyriorum, moenia urbis firmaverunt et extenderunt. Ezechias « aedificavit omnem murum, qui fuerat dissipatus, et exstruxit turres desuper, et forinsecus alterum murum, instauravitque Mello in civitate David » (2 Par. 32, 5. Cf. Is. 22, 9-11). Manasses vero « aedificavit murum extra civitatem David ad occidentem Gihon in convalle, ab introitu portae piscium per circuitum usque ad Ophel et exaltavit illum vehementer » (2 Par. 33, 14). Murus ille Ezechiae, cuius pars erat « murus latissimus » (Neh. 12, 37 [38]; 3, 8), idem fere videtur esse atque is, quem Iosephus nomine muri secundi describit, a porta Genath (*Γενάθ*) ortum suburbium boreale circumdantem et ad arcem Antoniam transeuntem (Bell. iud. V,

4, 2, *N.* 146). Praesertim opera cl. *C. Schick* satis videtur probatum esse, hunc murum, qui tempore Domini Nostri fines urbis in latere septentrionali designabat, ita fuisse directum, ut loca sacra Calvariae et S. Sepulcri, quae hodie coluntur, vere extra portam civitatis fuerint (cf. Hebr. 13, 12), quamquam hodie intra murorum ambitum continentur.

Moenia autem a rege Manasse « extra civitatem David ad occidentem Gihon in convalle » constructa, videntur fere lineam illam esse secuta, quae in parte australi urbis per recentes excavationes anglicas iterum reperta est; altera vero pars ad portam piscium in latere septemtrionali et usque ad Ophel dirigebatur. Etiam Iosephus muri primi seu antiqui latus meridionale secundum eumdem fere tractum describit (l. c. *N.* 145), quem Nehemias quoque in restituendis moenibus videtur secutus esse. Urbe enim a Babyloniis capta murus omnis in circuitu destructus fuerat (4 Reg. 25, 10; 2 Par. 36, 19; Ier. 39, 8; 52, 14; Neh. 1, 3; 2, 13-15; 4, 2. Cf. *Flav. Ios.* Ant. X. 8, 5, *N.* 146. 149; XI. 5, 6, *N.* 161); quem Nehemias, postquam nocte ruinas inspexit (Neh. 2, 13-15), assiduo quinquaginta duorum dierum labore cum tribulibus suis instauravit (Neh. 3, 1-6, 15. Cf. *Ios.* Ant. XI. 5, 7 s., *N.* 168-179: duobus annis et quattuor mensibus) et sollemniter dedicavit (Neh. 12, 31-39; cf. infra).

Dubium videtur, utrum piscina Siloë intra an extra moenium illorum ambitum fuerit. Sed cum posteriore aetate sub Tito extra muros forte (?) fuerit (*Flav. Ios.* Bell. iud. V. 9, 4, *N.* 410), neque appareat, cur post Nehemiae tempora ex ambitu urbis exclusa sit, videtur assumendum, Nehemiam eam intra muros suos non comprehendisse (cl. etiam *Ios.* Bell. iud. V. 4, 2, *N.* 145). Per hoc tamen non negatur, eam ante Nehemiam certo intra muros fuisse et post eum etiam esse potuisse.

5. Ambitus urbis post Nehemiam idem fere mansit usque ad Herodem Agrippam, quamquam muri identidem et a Simone, summo pontifice, Oniae filio (Eccli. 50, 1-4 hebr.) et tempore Machabaeorum (1 Mach. 4, 60; 13, 10) et post destructionem a Pompeio factam (*Strabo* XVI. 2, 40, *ed. Casaub.* p. 763), ex facultate C. Caesaris (*Ios.* Ant. XIV. 10, 5, *N.* 200) restaurati sunt. Agrippa vero, cum in parte septemtrionali urbs in dies magis augeretur, novis ibi moenibus extructis et collem Bezetham atque adiacentem partem collis occidentalis civitati adiunxit (*Ios.* Ant. XIX. 7, 2, *N.* 326 s.; Bell. II. 11, 6, *N.* 218. Cf. *Tacit.*, Hist. 5, 12). Qui quidem Agrippae murus, quem nomine tertii Iosephus describit (Bell. V. 4, 2, *N.* 147-155), eamdem fere directionem videtur habuisse, quam moenia hodierna sequuntur, quamquam nonnulli auctores (*Robinson*, *Williams*, *Schultz*, *Fergusson*, *Trupp*, *Tobler*, et alii) eum ad septemtrionem versus usque ad ea quae regum dicuntur sepulcra (*Ḳubûr es-Salâṭîn*) extendunt.

In latere vero australi, urbe cum moenibus a Titi militibus a. 70 p. C. penitus destructa, Hadrianus imperator, Iudaeis iterum a. 135 devictis atque expulsis, muros eo tantum ambitu restituit, ut partes meridionales utriusque collis extra portam relinquerentur. Post varias dein sequentium saeculorum mutationes urbs anno 1517 in potestatem Turcarum redacta, ab eorum principe Soliman annis 1536-39 (cf. *Tobler, Schick*) eumdem fere, quem sub Hadriano, moenium ambitum accepit atque ad nostram usque aetatem retinuit, plurimis tamen extra muros novis coloniis atque suburbiis hodie ad urbem adiunctis.

De variis circa ambitum urbis opinionibus cf. *C Zimmermann,* Karten und Pläne zur Topographie des alten Ierusalem. Tab. IV, in qua 16 auctorum recentiorum sententiae delineantur. — Praeterea cf. *E. Robinson,* Palaest. II. p. 99-115; *id.* Topogr. Ierus., p. 52-68. 131-5; *id.* Neuere bibl. Forsch., p. 283-7; *W. Krafft,* Topogr. Ierus., p. 13-52; *J. Schwarz,* Das h. Land, p. 197-209; *T. Tobler,* Topogr. Ierus. I., p. 52-144; Dritte Wanderung, p. 265; *J. N. Sepp,* Ierusalem, u. d. h. Land. *ed.* 2, I, p. 220-48; *C. Schick* in Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik III. 1884, fasc. 1; *id.* et *H. Guthe* in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. VIII. 1885, p. 245-87 et tab. VI-XIII. praesertim tab. VIII; *C. Schick* ib. I. 1878, p. 15-23; XIII, 1890, p. 31-6 et tab. I; XIV. 1891, 41-62 et tab. II; XVI. 1893, p. 237-46; XVII. 1894, p. 1-24 et tab. I. 75-88. 165-79. 251-76; *F. Spiess* ib. XI. 1888, p. 46-59; *H. Guthe* ib. XVII, 1894 p. 128; *V. Guérin,* Jérusalem, p. 258-67; *P. M. Séjournée* in Revue bibl. IV. 1895, p. 37-47; *F. J. Bliss,* Excavations at Ierusalem, praesertim p. 286-336 et tab. XXIX; *C. Mommert,* Topographie d. alten Jerusalem, III 1-49, 133-174; IV 1-76, 269-295; *S. Merill,* Ancient Jerusalem 41-58, 61-74, 155-171, 338-366.

VI. - Portae. Turres.

A) Portae. 1. « Coniecturis fere nituntur, inquiebat cl. *Hadrianus Relandus* (Palaestina p. 855), quaecumque de portis Hierosolymae earumque nominibus tradi solent ». Quae quamquam etiam nunc saltem ex parte vera sunt, breviter tamen ea quae in S. Scriptura de variis portis commemorantur referemus, simul indicando ea quae de nonnullis cum aliqua probabilitate statui possunt.

Generatim distinguamus oportet portas civitatis a portis templi et aulae regiae. Ad hanc videntur pertinere porta Sur (שַׁעַר סוּר 4 Reg. 11, 6), quae alibi etiam porta fundamenti (ש״ הַיְסוֹד 2 Par. 23, 5) appellatur; dein porta scutariorum (ש״ הָרָצִים 4 Reg. 11, 19; cf. v. 6); in atrio templi autem tum inferiore, tum exteriore variae portae in singulis lateribus erant (1 Par. 26, 13-18; Ez. 46, 1 ss.), ex quibus praesertim commemorantur porta superior seu excelsa seu sublimissima (ש״ הָעֶלְיוֹן 2 Par. 23, 20; 27, 3; 4 Reg. 15, 35), porta regis (1 Par. 9, 18; cf. 4 Reg. 16, 18), porta orientalis (Ez. 10, 19; 11, 1), porta speciosa (Act. 3, 10), aliae.

Portae vero civitatis aliae erant in muro exteriore, aliae in interiore seu primo, per quas ex urbe antiqua in suburbium septemtrionale per murum secundum civitati adiunctum transitus patebat. Prope portas saepe plateae maiores conventibus populi aptum locum praebebant (cf. Neh. 8, 1. 16 etc.).

2. In libris Veteris Foederis sexdecim nomina portarum occurrunt, ex quibus plura fortasse eamdem portam designant. In Novo autem Testamento praeter portam ferream, quae ex carcere ducebat ad civitatem (Act. 12, 10) secundum opinionem communiorem solius portae probaticae mentio occurrit (Io. 5, 2 ἐπὶ τῇ προβατικῇ, suppl. πύλῃ; cf. porta gregis Neh. 3, 1. 31; 12, 38), quamquam alii non portam, sed piscinam (suppl. κολυμβήθρᾳ) ab altera piscina Bethsaida distinctam intellegunt.

Pleraeque portae a Nehemia in describenda murorum aedificatione et dedicatione nominantur (Neh. 3, 1-31; 12, 30-38). Ordinem capitis tertii Nehemiae sequendo, prima occurrit porta gregis (שַׁעַר הַצֹּאן Neh. 3, 1. 31; 12, 38), quae probabiliter in latere septemtrionali areae templi erat, prope eam quae hodie a S. Stephano appellatur. Inde ad occasum transeundo secunda nominatur porta piscium (ש״ הַדָּגִים Neh. 3, 3; 12, 38; 2 Par. 33, 14; Soph. 1, 10), in eodem tractu septemtrionali muri secundi, in quo deinde tertio loco commemoratur porta vetus s. antiqua (ש״ הַיְשָׁנָה Neh. 3, 6; 12, 38).

Ad idem latus septemtrionale videntur pertinere, quamquam in hac enumeratione non commemorantur, porta Ephraim (ש״ אֶפְרַיִם), quae iam in primo muro (4 Reg. 14, 13; 2 Par. 25, 23) et postea probabiliter etiam in secundo inveniebatur (Neh. 8, 16; 12, 38); praeterea porta Beniamin (ש״ בִּנְיָמִין Ier. 37, 12; 38, 7; Zach. 14, 10), quam aliqui eamdem volunt esse cum porta gregis vel etiam cum porta Ephraim, atque porta prior (ש״ הָרִאשׁוֹן Zach. 14, 10), quae nonnullis eadem est ac porta vetus (cf. *I. Knabenbauer*, Comm. in Zach. 14, 10), et porta anguli (ש״ הַפִּנָּה 4 Reg. 14, 13; 2 Par. 25, 23 | mendose הַפּוֹנֶה pro הַפִּנָּה |; 26, 9; Ier. 31, 38) vel porta angulorum (ש״ הַפִּנִּים Zach. 14, 10), quae quadringentis cubitis a porta Ephraim in muro primo distabat (4 Reg. 14, 13; 2 Par. 25, 23) et communiter in angulo inter aquilonem et occasum supponitur fuisse, quamquam alii potius angulum, quem murus ille antiquus cum moenibus templi formabat, intellegunt (*P. M. Séjourné* in Rev. bibl. IV. 1895 p. 39. 43).

3. In latere occidentali praecipuus exitus erat porta vallis (ש״ הַגַּיְא 2 Par. 26, 9; Neh. 2, 13. 15; 3, 13), quae a descensu in vallem Hinnom nomen accepit. Ab ipsa usque ad portam stercoris seu sterquilinii

(שׁ״ הָאַשְׁפֹּת Neh. 2, 13; 3, 14; 12, 31 et שׁ״ הַשְׁפֹת ib. 3, 13) mille cubiti (i. e. circiter 475 metra) numerabantur (Neh. 3, 13). Quodsi portam hanc sterquilinii eamdem dicimus ac portam Essenorum (τὴν Ἐσσηνῶν πύλην), quam Iosephus prope partem urbis *Bethso* (Βηθσώ, al. Βηθσοῦ) seu « domum stercoris » dictam commemorat (Bell. iud. V. 4, 2, *N.* 145), eamque fere in eo loco sitam fuisse supponimus, quo Angli nuper reliquias portae vetustissimae prope angulum austro-occidentalem muri antiqui invenerunt (*F. J. Bliss,* Excav. at Jerus. p. 16-20. 322-24 et tab.), prior porta vallis paulo infra hodiernam portam a Iaffa dictam supponenda erit, quamquam satis communiter fere in loco huius portae censeatur fuisse (cf. praesertim *C. Schick* in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. XIII. 1890 p. 31-6 et tab. I).

Post portam sterquilinii in latere australi occurrit porta fontis (שׁ״ הָעַיִן Neh. 2, 14; 3, 15; 12, 35), quae ex sententia communi a fonte Siloë nomen sortita est atque in angulo austro-orientali probabiliter in eo loco inveniebatur, ubi reliquiae portae cum triplice limine variis temporibus usitato repertae sunt (*F. J. Bliss,* Excav. at Jerus. p. 88-93. 727-9. 349 s. et tab.). Haud procul inde erat porta inter duos muros (שׁ״ בֵּין הַחֹמֹתַיִם 4 Reg. 25, 4; Ier. 39, 4; 52, 7), per quam exitus ad hortos regios infra Siloë patebat.

Etiam porta fictilis (שׁ״ הַחַרְסִית [*Qeri;* ־וּת *Kethib*] Ier. 19, 2) in latere australi vel occidentali in exitu ad vallem Hinnom videtur fuisse; quae a nonnullis eadem cum porta vallis vel cum porta stercoris dicitur.

4. Orientem versus Nehemias imprimis portam aquarum (שׁ״ הַמַּיִם Neh. 3, 26; 8, 1. 3. 16; 12, 36) nominat, quae probabiliter supra fontem Virginis (Rogel) aditum ad aquas hauriendas dabat. Altera porta equorum (שׁ״ הַסּוּסִים) ante ruinam urbis cum domo regia Salomonis coniuncta erat (4 Reg. 11, 16; 2 Par. 23, 15); post exsilium autem a Nehemia et Ieremia in angulo austro-orientali arcae templi commemoratur (Neh. 3, 28; Ier. 31, 40).

Aditus praecipuus in eamdem aream sacram videtur fuisse per portam iudicialem (שׁ״ הַמִּפְקָד Neh. 3, 30); porta enim orientalis in versu praecedenti nominata (v. 29) potius ad atrium interius pertinebat, cui a nonnullis etiam illa porta iudicialis tribuitur. Ex hac vero per coenaculum anguli ad portam gregis Nehemias redit (v. 31); prope quam in cap. 12, 38 aliam portam custodiae (שׁ״ הַמַּטָּרָה; omit. LXX) commemorat, quam alii in atrio templi exteriore inter ortum solis et septemtrionem, alii in latere australi aulae regiae Salomonis ponendam censent.

Praeterea porta media (שׁ״ הַתָּוֶךְ Ier. 39, 3) et porta filiorum populi (שׁ״ בְּנֵי עָם [הָעָם *Qeri*], fort. בנימין? Ier. 17, 19) nominantur, quae

aliunde notae non sunt. In visione autem Ezechielis (48, 31-34), sicut in Apocalypsi S. Ioannis (22, 12), civitati sanctae duodecim portae tribuuntur.

5. Fl. Iosephus praeter dictam Essenorum portam Genath commemorat, a qua initium habuit murus secundus (Bell. iud. V. 4, 2. *N.* 146), quaeque probabiliter haud procul ab hodierna porta occidentali aditum ad hortos in suburbio septemtrionali sitos praebebat, unde et nomen videtur habuisse (cf. *F. Spiess*, Jerusalem des Jos. p. 18; *id.* in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. XI. 1888 p. 46-59). Praeterea bis iuxta turrim Hippicam portam commemorat absconditam (Bell. iud. V. 6, 5, *N.* 284) et sub qua aquaeductus ad turrim accedebat (ib. 7, 3, *N.* 304). Septemtrionalem insuper portam ex adverso monumenti reginae Helenae (probabiliter = *Ḳubûr es-salâṭîn*) sitam (ib. V. 2, 2, *N.* 55) et portas superiores (ib. 8, 1, *N.* 336) commemorat.

In libris talmudicis una tantum porta stercoris commemoratur (*A. Neubauer*, Géogr. du Talmud p. 139 s.). A peregrinis medii aevi antiquioribus communiter sex portae urbis hierosolymitanae enumerantur: porta David, villae fullonis, sancti Stephani, Beniamin, portula ad vallem Iosaphat, Tecuitis (*Adamnanus* 1, 1 et *S. Beda, ed. P. Geyer* p. 224, 9 ss. 303, 2 ss. Cf. *Theodosius* c. 1, *Encherius* ib. p. 137, 1; 126, 5); porta S. Stephani vocatur etiam porta Galilaeae, porta neapolitana (Itin. Burdig. ib. p. 22, 20); probabiliter etiam porta maior (*Antoninus* [Anonymus] Placentinus 27, ib. p. 177, 20); *Theodosius* etiam portam purgu s. turris commemorat (c. 3, ib. p. 138, 13). De aliis v. auctores citandos.

Urbis hodiernae septem portae sunt: porta occidentalis a Iaffa dicta *Bâb el-Ḫalîl*), porta nova in angulo septemtrionali versus occidentem (*B. ʿAbduʾl Ḥamîd*), porta damascena (*B. el-ʿAmûd*), p. Herodis (*B. es-Sâhire*), p. S. Stephani (*B. Sitti Mariam*), p. stercoris (*B. el-Muġâribe*), p. Sion (*B. en-Nebi Dâûd*). Praeterea porta murata in moenibus orientalibus areae templi celebris est nomine portae aureae (*Bâb ed-ḍâhirîje*).

B) Turres. Portis ad maiorem firmitatem plerumque addebantur turres, quarum altitudinem et pulchritudinem etiam Romani inter laudes urbis sanctae celebrant (*Tacitus*, Hist. 5, 11). In S. Scriptura tres tantum turres specialibus nominibus designantur ad portas et muros Hierosolymorum pertinentes: turris furnorum (מִגְדַּל הַתַּנּוּרִים Neh. 3, 11; 12, 38) prope portam vallis, quam postea Herodes rex fortassis in turre Hippica instauravit; turris Mea (מ״ הַמֵּאָה Neh. 3, 1 Vulgata « turris centum cubitorum »; 12, 38 Vulgata « turris Emath »); et Hananeel (מ״ חֲנַנְאֵל Neh. 3, 1; 12, 38; Ier. 31, 38; Zach. 14, 10), quae inter portam piscium et portam gregis inter aquilonem et ortum solis videntur constructae

fuisse, fortasse ad « turrim domus » i. e. arcem templi pertinentes (Neh. 2, 8).

Praeterea vero turris magna, « quae eminet de domo regis excelsa, id est in atrio carceris », in muro Ophel commemoratur (Neh. 3, 25-27). Ozias rex « turres in Ierusalem super portam anguli et super portam vallis et reliquas in eodem muri latere » aedificasse et firmasse legitur (2 Par. 26, 9. 15); et similiter Ezechias turres super murum construxit (2 Par. 32, 5), quas Chaldaei postea combusserunt (ib. 36, 19); etiam Iudas Machabaeus civitatem David et dein montem Sion (i. e. aream templi) muro turribusque munivisse narratur (1 Mach. 1, 35; 4, 60), ac saepius generatim turres hierosolymitanae commemorantur (Ps. 47, 13; 121, 7; Lam. 2, 7). In Evangelio autem « turris in Siloë » (*ὁ πύργος ἐν τῷ Σιλωάμ*) super decem et octo homines cecidisse eosque occidisse legitur (Luc. 13, 4).

Fl. Iosephus, qui in tertio muro ab Agrippa constructo nonaginta turres fuisse refert (Bell. V. 4, 3, *N*. 158), praesertim sex nominibus propriis describit: turres mulierum (*οἱ γυναίκειοι πύργοι*) prope portam septemtrionalem (Bell. V. 2, 2; 3, 3, *N*. 55. 110); turrem Stratonis in arce Antonia (*ὁ Στράτωνος λεγόμενος πύργος* Ant. XIII. 11, 2, *N*. 309. 312; Bell. I. 3, 4. 5, *N*. 77. 80); Psephinum (*ὁ Ψήφινος πύργος*) in angulo muri tertii inter aquilonem et occasum solis probabiliter, ubi hodie ruinae arcis Goliath (*Ḳaṣr Ǧâlûd*) in domo Fratrum scholarum christianarum visuntur (Bell. V. 2, 2; 3, 5; 4, 2. 3, *N*. 55. 133. 147. 159 s.); tres denique in aula regia ab Herode magnificentissime exstructae et in memoriam amicorum uxorisque ab ipso occisae Hippicus (*Ἱππικός*), Mariamme (*Μαριάμμη*), Phasaelus (*Φασάηλος*) vocatae (Bell. V. 4, 3, *N*. 161-170 et saepius), quas Titus urbe capta posteris integras relinqui iussit (Bell. VII. 1, 1, *N*. 1), quaeque partim etiam hodie superstites sunt (in arce *el-ḳalʿa* iuxta portam occidentalem).

Ex his tribus turris media, quae videtur esse Phasaelus, communiter *turris David* appellatur (cf. Cant. 4, 4), atque in ea revera antiquissimae constructionis reliquiae inventae sunt, quae a nonnullis auctoribus aetati Davidis tribuuntur.

Plerique auctores sub n. V. de moenibus citati, etiam de portis et turribus agunt locis citatis. Praeterea cf. *Ed. Robinson*. Palaest. II. p. 92-9. 115-24; Topogr. Jerus. p. 41-51. 115-25; Neuere bibl. Forsch. p. 277-83; *T. Tobler*. Topogr. Jerus. I. p. 144-96; *R. v. Riess*. Bibl. Geogr., p. 89 s.; *C. Schick* in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. I. 1878. p. 227-37 et tab.; *F. Spiess*. Jerus. d. Jos. p. 24-8.

VII. - Arx Sion.

1. Intra moenia et portas ad inferiores urbis partes accedentibus in ipso limine controversia fundamentalis nec non admodum spinosa se offert, scilicet de situ antiquissimae partis seu urbis Iebusaeorum arcisque illius Sion, quae a rege David capta et « civitas David » appellata est. Usque ad ultima fere decennia saeculi elapsi communissime admittebatur, arcem illam in parte australis collis occidentalis positam fuisse; immerito *Ch. E. Caspari* aliique traditionem hanc omnium praeteritorum saeculorum negantes S. Hieronymum aliosque scriptores antiquos in favorem collis orientalis invocant. Sed postquam *J. Fergusson* 1847 (saltem ex parte) et *J. Fr. Thrupp* 1855 Sion et civitatem David colli orientali attribuerunt, primus *Ch. Ed. Caspari* 1864 arcem Sion et acropolim Syrorum (*Acra*) in parte australi huius collis (Ophel) collocandam censuit. Atque hanc opinionem *R. v. Riess*, *C. Schick*, *W. F. Birch*, *v. Alten*, *v. Klaiber*, *H. Guthe*, *G. A. Smith*, *M. I. Lagrange* aliique recentiores secuti sunt, exceptis *G. Gatt*, *Fr. Liévin de Hamme*, *C. R. Conder*, *J. Fahrngruber*, *K. Rückert*, *A. Schulz* (qui cum *Ch. Warren* probabilius arcem Sion in parte septemtrionali collis occidentalis collocandam censet) et ex recentioribus: *C. Mommert*, *S. Merill*, *B. Meistermann* aliique.

Breviter argumenta, quae in favorem utriusque sententiae afferuntur, innuisse atque ea, quae maiorem videntur habere probabilitatem, indicasse sufficiat.

2. Pro situ orientali in clivo australi Ophel recentiores tum ex naturali conditione loci, tum ex textibus nonnullis sacrorum librorum argumentantur. Clivus ille dicitur magis idoneus arci fortissimae eo quod undique abruptis praecipitiis cinctus sit atque a paucis militibus facile defendi possit; etiam in latere septemtrionali inter Ophel et aream templi olim vallem latam et profundam fuisse plures contendunt, sed minime probant. Tempore belli ea praesertim ratione hunc clivum maximi fuisse dicunt emolumenti, quod aditum ad unicum regionis fontem dominaretur.

Ex S. Scriptura vero praecipue afferunt textus, qui ex arce et ex regia davidica *ascendi* dicunt in templum et in palatium Salomonis, in latere australi templi situm (2 Reg. 24, 18 s.; 3 Reg. 9, 24; 1 Par. 21, 18 s., etc.); praeterea verba Ezechielis 43, 7-9, quibus Dominus improperat regibus Iuda quod « fabricati sunt limen suum iuxta limen meum, et postes suos iuxta postes meos: et murus erat inter me et eos, et polluerunt nomen

sanctum meum in abominationibus, quas fecerunt » et cadaveribus regum defunctorum; insuper historiam Ezechiae, qui « obturavit superiorem fontem aquarum Gihon et avertit eas subter ad occidentem urbis David » (2 Par. 32, 30), quae tantum de Siloë in latere occidentali clivi Ophel intelligenda forent. Maxime autem narrationem Nehemiae urgent (Neh. 2, 13-15; 3, 13-16; 12, 31-36), qui portam sterquilinii in latere occidentali vallis Tyropoeon, portam vero fontis in opposito latere orientali i. e. in clivo Ophel indicet (וָאֶעֱבֹר et transivi 2, 14) et post hanc portam civitatem et sepulturam David commemoret.

3. Ad defensores sententiae oppositae: *a*) imprimis animadvertunt, haec argumenta rem minime evincere. Etenim naturalis loci conditio clivum Ophel multo minus idoneum reddit arci fortissimae sustinendae, quippe cum tum ex parte septemtrionali a monte templi et a rupe posterioris arcis Antoniae 60-80 metris superetur, tum in latere occidentali a colle opposito 80-100 metris. Neque fons Virginis in latere eius orientali situs tanti erat emolumenti, cum antiquitus plures fontes prope urbem exstiterint (v. supra), et ipse fons Virginis numquam admodum copiosus videatur fuisse (*M.-J. Lagrange* in Rev. bibl. I. 1892 p. 37), et incolae urbis tum antiquae tum hodiernae fere unice ex imbribus undique in puteos et cisternas ac piscinas collectis aquae copiam sufficientem et abundantem acquirant (v. supra). Praeterea clivus iste, omnibus urbis collibus humilior, profecto nimis angustus maiori arci et superiori urbis parti sustinendae apparet, praesertim si quis in eodem clivo praeter varias domos David et locum tabernaculi pro arca foederis et palatium Salomonis domumque reginae etiam domum fortium et piscinam regis aliamque arte factam et sepulcrum David regumque Iuda et extra illud sepulcrum regis Asae (2 Par. 16, 14) et Ioas (2 Par. 24, 25) et Oziae (2 Par. 26, 23) et Achaz (1 Reg. 16, 20 coll. 2 Par. 28, 27) et Amon (4 Reg. 21, 26) et Manassis (2 Par. 33, 25) et Iosiae (4 Reg. 23, 23, 30; 2 Par. 35, 24), ac praeterea omnes muros Neh. 3, 16-27 commemoratos et habitationes sacerdotum et levitarum servorumque templi atque alia quaedam collocare voluerit. Neque extra angustum illud clivi australis spatium ad septemtrionem urbem Iebusaeorum se extendere potuisse, apparet ex area Areuna s. Ornan Iebusaei, quae ex more orientali iuxta agros ipsius aetate Davidis ibidem in loco templi inveniebatur (2 Reg. 24, 16 ss.; 1 Par. 21, 15 ss.).

Textus vero S. Scripturae etiam in sententia opposita convenienter exponuntur. Nam *ascendere* dici potest etiam ille qui ex altiore loco veniens prius in vallem profundam descendere debet, unde ad terminum viae iterum ascendat; ac praeterea עלה « ascendit » sensu quodam gene-

raliore adhiberi consuevit de itinere ad locum sanctuarii (Ex. 34, 24; 1 Reg. 1, 3; 10, 3 etc.) atque ad aulam principum (Gen. 46, 31; Num. 16, 12. 14; Deut. 17, 8; Iud. 4, 5; 20, 2; Ruth. 4, 1 etc.) atque de transitu quocumque (cf. *K. Rückert*, Sion p. 32 s.). Verba autem Ezechielis (43, 7-9) satis verificantur de palatio Salomonis et domo reginae et de cadaveribus regum in Ierusalem, sed extra civitatem David, sepultorum. Opera Ezechiae ubinam facta fuerint, certo minime constare iam diximus, fontemque Gihon, saltem « Gihon Salomonis », probabilius nequaquam in fonte Virginis quaerendum esse, supra ostendimus.

Denique in verbis Nehemiae ad transeundum de loco in locum minime requiritur vallis interiacens, et porta fontis satis probabiliter in eo loco erat, ubi cl. *F. J. Bliss* reliquias vetustissimae portae invenit (v. supra): quae in latere occidentali vallis Tyropeon repertae sunt. Ex hac vero porta descriptio Nehemiae sequi videtur moenia antiqua in eodem latere occidentali huius vallis exstructa, ubi probabiliter tum in ipsa valle, tum ex utroque colle adiacente « gradus » descendebant, quibus a civitate David in eo latere nomen impositum erat, in quo haec civitas inveniebatur, quin situm ex ipsis verbis aut ex gradibus ab eodem cl. *Bliss* inventis determinare possimus. In hoc « torrente » ruinae ex utroque colle decidentes probabiliter vallem ita impleverunt, ut non fuerit « locus iumento, cui sedebam, ut transiret » (Neh. 2, 15). Chorus vero primus in dedicatione moenium (Neh. 12, 36) ex illis gradibus ad orientem conversus per partem clivi Ophel ad portam aquarum videtur pervenisse (cf. *K. Rückert*, Sion p. 64-87, et quae de moenibus in hac parte australi supra notavimus).

4. *b*) Praeter ista argumenta negativa in favorem situs antiqui in meridionali parte collis occidentalis plures rationes positivae adducuntur. Atque imprimis situm ipsum naturaliter multo firmiorem urgent, neque immerito, cum ceteris collibus altior atque ex tribus lateribus profundis praecipitiis circumdatus sit. Collem autem hunc iam ante tempora Davidis habitatum fuisse, etiam recentes excavationes anglicae satis probabiliter ostenderunt, inventis ibidem, sicut in colle opposito, reliquiis domorum primitivarum ex ipsa rupe effossarum.

Deinde in favorem huius situs stat antiquissima traditio, quam saltem inde a saeculo quarto usque ad nostram fere aetatem unanimem fuisse in comperto est et a plerisque adversariis ultro conceditur. Sed etiam ultra saeculum quartum ad primum ascendere possumus, cum *Fl. Iosephus* satis aperte hanc sententiam tueatur; quem immerito quidam in suas partes trahere volunt. Etenim iam in antiqua Iebusaeorum civitate duas partes diversas saepius distinguit, quarum alteram inferiorem (*τὴν κάτω*) vel etiam, ex usu loquendi postea recepto, Acram (*τὴν ἄκραν*, nisi

textus sit corruptus) appellat, alteram superiorem (*τὴν ἄνω πόλιν*) vel desuper sitam (*ἡ καθύπερθεν*), quam et murorum firmitate et natura loci difficile expugnabilem describit (Ant. V. 2, 2, *N.* 124; VII. 3, 2, *N.* 65 s.); gratis autem in his textibus sensus eorumdem verborum et expressionum prorsus diversus ab eo supponitur, quem idem auctor alibi intendit, ubi *τὴν ἄνω πόλιν* manifestissime de parte australi collis occidentalis adhibet (Ant. XIV. 16, 2, *N.* 477; XV. 9, 3, *N.* 318; Bell. V. 4, 1, *N.* 137 etc.). Neque partem qualemcumque urbis antiquae hac superiorem fuisse, sed praecise eam, in qua arx antiqua a David capta reperiebatur, idem Iosephus clare videtur indicare, cum dicat collem qui superiorem civitatis partem sustinebat « propter firmitatem *φρούριον* (i. e. speculam s. castellum) a Davide rege esse appellatum », qui Iosephi aetate forum superius (*ἡ ἄνω ἀγορά*) audiebat (Bell. V. 4, 1, *N.* 137). Considerata veterum Onomasticorum explicandi ratione, *φρούριον* (a *πρὸ-ὁρᾶν*), uti bene notat *J. K. Zenner* (Die Chorgesänge im Buche der Psalmen 1, p. 34), hoc loco est litteralis expositio nominis Sion, quippe quod *σκοπευτήριον* et speculam illa Onomastica saepissime interpretantur (Onomastica sacra, *ed. P. de Lagarde*, p. 39, 25; 43, 12; 50, 25; 75, 2; 78, 15; 81, 17; 174, 90; 198, 63 s.).

Unde vix videtur in dubium vocari posse, Iosephum antiquam arcem Sion in australi parte collis occidentalis sitam supposuisse. Neque ad infringendam huius testimonii auctoritatem valet, quod dicunt, Iosephum in iis tantum quae de sua aetate tamquam testis de visu referat fide dignum esse. Nam primum quidem praecipua huius testimonii vis in eo est, quod sententiam traditionalem iam in primo saeculo viguisse ostendat. Dein vero Iosephus etiam pro situ civitatis David arcisque Sion vero quodam sensu est testis de visu, tum quia de naturali loci conditione optime iudicare potuit, tum maxime quia monumentum aliquod insigne et situs illius fidissimum indicium quotidie prae oculis habuit: sepulcrum enim David, certissime in antiqua civitate David exstructum, in urbe supererat (Act. 2, 29) et non modo veneranda antiquitate, verum etiam rapina Hyrcani (*Flav. Ios.* Ant. VII, 15, 3, *N.* 393; XIII, 8, 4, *N.* 249; XVI, 7, 1, *N.* 279) multoque magis Herodis facinoroso conatu cunctis notissimum erat, quippe qui ad expiandam scelestam sepulcri violationem magnificentissimum in eius ostio erexit monumentum ex lapide albo, cuius etiam Nicolaus Damascenus historiographus meminit (Ant. VII, 15, 3, *N.* 394; XVI, 7, 1, *N.* 179-183).

5. In libris sacris ipsa prima mentio urbis Iebus haud spernendum praebet argumentum pro colle austro-occidentali. Nam in libro Iosue terminus inter tribus Iudam et Beniamin dicitur a fonte Rogel ascendere

per convallem filii Ennom in latere meridionali humeri seu montis Iebusaeorum (אֶל־כֶּתֶף הַיְבוּסִי מִנֶּגֶב) et inde se erigere ad verticem montis qui est contra Geennom ad occidentem in summitate vallis Raphaim contra aquilonem (Ios. 15, 8; 18, 16). Iam vero consideranti naturalem collium valliumque configurationem (cf. v. gr. tab. I « Terrainkarte » a cl. *C. Zimmermann* editam) impossibile videtur, verba illa textus clarissima de altera valle quam de *Wâdi er-Rabâbi* et de altero colle quam de austro-occidentali interpretari: hic igitur est ille humerus Iebusaeorum, a quo tunc arcem ipsorum omnino gratis in angustum humilemque clivum orientalem deici dicendum erit. Sane mirum videbitur effugium eorum, qui in gratiam huius collis orientalis, propter illa ipsa verba textus sacri, vallem Hinnon dicunt inferiorem partem vallis Tyropoeon: quomodo terminum per istas ambages ad verticem montis qui est contra Geennom in summitate vallis Raphaim contra aquilonem perducant, ipsi videant.

Itaque probabilius antiquae traditioni standum esse censemus. Neque obstat quod nomen arcis antiquae Sion postea, sanctuario in colle Moria erecto arcaque foederis illuc translata, praecipue ad designandum hunc montem templi ac deinde etiam pro tota urbe sancta adhibitum fuerit, uti maxime in libris propheticis et poeticis et in primo libro Machabaeorum apparet. Quaestio enim tota circa situm antiquae arcis versatur.

Si vero de usu nominis Sion in libris sacris quaestio fiat, haec dici posse videntur:

1) Adhibetur certo, sensu topographico, ad arcem Jebusaeorum designandam (vg. *2 Reg.* 5, 7; *1 Par.* 11, 5; *3 Reg.* 8, 2; *2 Par.* 5, 2.

2) Mox tamen recipit significationes magis generales et adhibetur: *a*) de ipsa tota urbe Ierusalem (vg. *Is.* 1, 8; 10, 24; 12, 6; 33, 20 etc.; *Am.* 6, 1; *Mich.* 1, 13); immo de toto populo (vg. *Ier.* 4, 31; 6, 2. 23; 14, 19; *Mich.* 6, 14; *Soph.* 3, 14; *Is.* 52, 12); *b*) de monte templi praesertim tempore Machabaeorum (*1 Mach.* 4, 37; 5, 34; 7, 33-36) sed etiam prius (vg. *Is.* 24, 23; 8, 18; 18, 7; *Ier.* 31, 12; *Mich.* 4, 7; *Ioel.* 3, 17; *Ps.* 73, 2; 77, 68) sed non omnes loci hic afferri soliti sunt certi (vg. *Lam.* 5, 18; *Is.* 10, 12; *Ps.* 47, 3. 12; 2, 6). Denique *c*) ratione typica mons Sion monti legislationis opponitur et eadem videtur ratione accipi ac Ierusalem coelestis vg. Hebr. 12, 22.

Cf. *J. Fergusson*, An Essay on the ancient Topography of Jerusalem, London 1847; *J. Fr. Thrupp*, Ancient Ierusalem, Cambridge 1855; *Ch. Ed. Caspari* in Theol. Stud. und Krit. 1864 p. 309-28; *R. v. Riess*, Bibl. Geogr. p. 93-9; Bibel-Atlas, *ed.* 3, p. 34; *W. F. Birch* in Quart. Stat. 1878 p. 129-32, 178-89; 1880, 167-70; 1882, 55-9; 1883, 150-4 et saepe in sequentibus annis; immerito *G. A. Smith* et *W. R. Smith* ap. *Cheyne-Black*, Encyclop. bibl. II, p. 2418 huic cl. *Birch* primitias opinionis, quae colli orien-

tali patrocinatur, attribuunt; *v. Alten* in Ztschr. d. D. Pal.-Ver. II, 1879 p. 18-47: III, 1880 p. 116-76; *v. Klaiber* ib. III. p. 189-213; IV. 1881 p. 18-56; XI. 1888 p. 1-37; *H. Guthe* ib. V. 1882 p. 313-32 (— Ausgrab. bei Jerus. p. 241-60); *C. Schick* ap. *C. Zimmermann*, Karten u. Pläne, Tab. IV, n. 16; *id.* in Ztschr. d, D. Pal.-Ver, XIV. 1891 p. 54 s. et tab. 2; XVII. 1894, p. 1-24 et tab. 1; *G. Gatt*. Beschreibung über Jerusalem u. s. Umgebung p. 176-88; *id.* in Theol. Quartalschr. LXVI. 1884 p. 34-84; *id.*, Die Hügel von Jerusalem p. 42 s.; *id.* Sion in Ierusalem, Was es war, und wo es lag, Brixen 1900; *Fr. Liévin de Hamme*, Guide indicateur, *ed.* 4, I. p. 179; *C. R. Conder* in Quart. Stat. 1883, p. 194; *id.* in *J. Hastings*, Dict. of the Bible II, 591; *J. Fahrngruber*, Jerusalem *ed.* 2, I. p. 104; *M.-J. Lagrange* in Rev. bibl. I. 1892 p. 25-35; *P. M. Séjourné* ib. IV. 1895, p. 45 s.; *D. Zanecchia*, La Palestina d'oggi, I. p. 173-81; *K. Rückert*, Die Lage des Berges Sion (Bibl. Studien III, 1), Freiburg i. B., 1898; *Ch. Clermont-Ganneau*, Recueil d'archéol. orient. II. p. 254-94; *A. Schulz*, Zur Sion-Frage, in Theol. Quartalschr. LXXXII, 1990, p. 356-89. *B. Meistermann*, La ville de David 1905; *G. A. Smith* I (1907), 134-169; *C. Mommert*, Topographie d. a. Ierusalem I (1900) 1-81, 175-376; *S. Merill*, Ancient Jerusalem p. 338-360; *L. B. Paton*, Ierusalem in Bible times (1908) 45-76.

VIII. — Reliquae partes urbis.

1. Arcem Sion captam David in habitationem regiam sibi elegit et « civitatem David » (עִיר דָּוִד, ἡ πόλις Δαυείδ) appellavit (2 Reg. 5, 9; 1 Par. 11, 7), quo nomine etiam postea tamquam pars urbis Ierusalem saepius commemoratur (cf. 3 Reg. 2, 40; 3, 1; 8, 1; 9, 24; 11, 28; 1 Par. 15, 1. 29; 16, 1; 2 Par. 5, 2; 8, 11; 32, 5 etc.). Sed non de sola arce, verum etiam de parte urbis adiacente nomen hoc civitatis David intelligendum videtur, cum praeter varias domos, quas David ibidem sibi construxit, et domum fortium (Neh. 3, 16) etiam locum separatum atque tabernaculum arcae foederis (1 Par. 15, 1) et sepulcrum David (3 Reg. 2, 10) regumque Iuda comprehenderit, ex quibus plures sepulcra separata habuerunt (cf. supra n. VII, 3).

In civitate David vel prope eam erat munitio vel turris *Mello* (מִלּוֹא), quam fortasse iam David aut certe Salomon aedificavit (2 Reg. 5, 9; 3 Reg. 9, 15. 24; 11, 27; 1 Par. 11, 8) et Ezechias instauravit (2 Par. 32, 5); iuxta ipsam probabiliter erat « domus Mello » (בֵּית מִלֹּא), quae secundum Vulgatam et aliquos codices LXX dicitur fuisse « in descensu *Sella* », ἐν τῇ καταβάσει Σελά (4 Reg. 12, 20, cf. *Field*; hebr. הַיֹּרֵד סִלָּא). Sed ultra coniecturas circa haec vix quidquam statui poterit. LXX interpretes pro Mello semel τὸ ἀνάλημμα (2 Par. 32, 5), alias ἄκρα vertunt.

2. A Salomone praecipue in colle orientali magnificentissima urbis pars erecta est, scil. templum tota antiquitate celeberrimum, de quo cf. *Kortleitner*, Archaeologiae bibl. summarium Oeniponte (1906) p. 34-54.

Praeterea vero in eodem colle, in latere australi sanctuarii splendida aula regia ab eodem rege aedificabatur (3 Reg. 7, 1; 9, 1; 10, 15) et cum illa domus saltus Libani cedrina (3 Reg. 7, 2-6) et porticus solii (3 Reg. 7, 7). Etiam pro filia Pharaonis, quam uxorem duxerat, domum propriam iuxta palatium suum construxit (3 Reg. 3, 1; 2 Par. 8, 11).

Qua vero aetate « turris domus » seu *Bira* (Neh. 2, 8; cf. 7, 2 et « coenaculum anguli » (עֲלִיַּת הַפִּנָּה Neh. 3, 30 s., hebr. 31 s.), quae videntur ad aream templi pertinere, et « turris quae eminet de domo regis excelsa » (Neh. 3, 25 s.), primitus exstructa sint, non satis constat (v. infra num. 4).

Infra domum regiam autem in eodem clivo pars Ophel erat, ubi praecipue sacerdotes et levitae ac Nathinaei, servitio templi addicti, habitabant (Neh. 3, 26).

3. Pars illa, quae inter collem orientalem et occidentalem urbis in valle intermedia sita erat, nomine מַכְתֵּשׁ, Vulg. *pila* in prophetia Sophoniae videtur designari, ubi vates clamorem et ululatum, Chaldaeis irruentibus, undique per totam urbem oriri describit (Soph. 1, 11). Praeter colles, quibus maior urbis pars insidebat, ibidem etiam « secunda » הַמִּשְׁנֶה nominatur, quae etiam alibi tamquam pars urbis occurrit (Soph. 1, 10; 4 Reg. 22, 14; Neh. 11, 9); probabiliter ea pars erat, quae inter murum primum et secundum in latere septemtrionali comprehendebatur, quaeque civitati primae quasi altera quaedam pars addita erat. Quam si ab aliis partibus in eodem vaticinio commemoratis prorsus distinctam volumus, « pilam » inferiorem tantum vallis Tyropoeon partem intra ambitum primi muri comprehensam dicemus. Ceterum incertum esse bene notat *I. Knabenbauer* (in Soph. 1, 11), utrum hoc nomen pilae in usu fuerit, an a propheta e loci regione et incolarum sorte sit formatum (cf. *S. Hieronymus* in eumdem locum).

In hac autem parte forum rerum venalium domosque mercatorum fuisse, ex iisdem prophetae verbis haud improbabiliter concluditur (Soph. 1, 11. Cf. Neh. 13, 16).

Etiam Thecua et Bethacarem in vaticinio Ieremiae (6, 1; cf. Neh. 3, 5, 14), quae communiter de vicis tribus Iuda explicantur, a cl. *C. Schick* de partibus urbis intelleguntur, quarum altera prope murum secundum in latere septemtrionali, altera in australi versus vallem Hinnom sita fuerit (*C. Schick* in Ztschr. d. D. Pal.-Ver, XIV. 1891 pag. 47. 53 et tab. 2).

Ad occidentem vero templi erat pars quaedam adstructa, quae nomine *Parbar* appellabatur (פַּרְבָּר 1 Par. 26, 18, Vulg. *cellulae*: הַפַּרְוָרִים 4 Reg. 23, 11, Vulg. *Pharurim*); quam aliqui etiam tamquam partem urbis con-

siderant et in orientali parte murorum atrii templi collocant (cf. *C. Schick*, l. c. XVII, 1894 p. 13 et tab. 1).

4. Ex eodem latere occidentali templi, sed in parte septemtrionali collis oppositi ex opinione multorum erat *Acra* seu Acropolis c. a. 167 a. Chr. a Syris sub Antiocho Epiphane prope templum aedificata (1 Mach. 1, 35; *Flav. Ios.* Ant. XII, 5, 4, *N.* 252; Bell. iud. I, 1, 4, *N.* 39). Attamen etiam circa situm huius Acrae acerrima et difficillima habetur controversia, de qua breviter, praeter ea, quae supra (n. III, 5) de Acra Iosephi tetigimus, pauca notemus.

Ex magna opinionum varietate quinque potissimum sententiae videntur commemorandae. Prima est eorum qui hanc Acram eamdem dicunt cum antiqua arce Sion (praesertim ex 1 Mach. 1, 35; 2, 31; 7, 32; 14, 36) eamque in clivo australi collis orientalis collocant; quod ex dictis minus videtur probabile. Altera, eamdem identitatem retinendo, Acram in parte meridionali oppositi collis occidentalis reponit; contra quam merito observari poterit, etiam ex textu sacro arcem illam Syrorum potius iuxta templum vel in eius vicinia sitam fuisse (1 Mach. 1, 37-39; 4, 41; 6, 18; 14, 36; cf. 12, 53), Fl. Iosephum vero adeo ab hac opinione discrepare, ut aperte Scripturae contradicere nullamque in hac quaestione fidem mereri supponendus foret. Tertia, adhuc identitatem illam servando, arcem parti septemtrionali collis occidentalis insedisse censet; sed antiquam civitatem David arcemque Sion non in hac parte septemtrionali, verum in australi parte fuisse cum tanta probabilitate ex Scriptura et traditione videtur constare, ut huic tertiae opinioni vix aliqua probabilitas relinquatur.

Quare distinctione inter antiquam arcem Sion et Acram Syrorum admissa, quarta opinio hanc Acram in ipso monte templi in latere septemtrionali fuisse dicit; verum huic quoque Iosephus aperte contradicit, neque ex Scriptura magnopere commendatur. Itaque sententia quinta, pariter distinguens, arcem Syrorum in parte septemtrionali collis occidentalis, iuxta templum, sed valle interiacente ab eo separatam, arcem vero Sion in australi parte eiusdem collis supponit fuisse.

Difficultas praecipua contra hanc ultimam sententiam ex eo habetur, quod auctor libri primi Machabaeorum illam arcem in loco civitatis David collocat (1 Mach. 1, 35; 2, 31; 7, 32; 14, 36). At certe auctor ille sacer usum loquendi antiquitus receptum non iam sequitur, cum aperte arcem Sion a civitate David distinguat (1 Mach. 7, 32 s.), quae olim prorsus confundebantur (2 Reg. 5, 7; 3 Reg. 8, 1; 1 Par. 11, 5; 2 Par. 5, 2); sicut autem « montem Sion » sensu novo determinate de monte templi intellegit, ita fortasse etiam « civitatem David » latiore aliqua ratione

ab antiqua diversa accepisse supponi poterit, quamvis contextus (praesertim 1 Mach. 1, 32, 40) difficultatibus non careat. At saltem id videtur affirmari posse, sententias oppositas circa positionem huius Acrae multo maioribus difficultatibus laborare.

Ut civitatem ab oppressoribus Syris, qui ex arce sua insidias introeuntibus in templum parabant multosque occidebant, liberaret, Ionathas Machabaeus altissimis muris inter medium arcis et civitatis aedificatis eam a civitate separavit (1 Mach. 12, 36; *Flav. Ios.* Ant. XIII, 5, 11, *N.* 181 s.). Cum ita prohiberentur « egredi et ingredi regionem et emere ac vendere », orta est fames valida in arce, qua coacti a Simone, Ionathae fratre ac successore, eiecti sunt (1 Mach. 13, 49 s.; 14, 36). Arce mundata, Simon « viros Iudaeos ad tutamentum regionis » in ea collocavit (1 Mach. 14, 37); postea vero, ex relatione Iosephi (cf. 1 Mach. 16, 20), arcem ipsam et collem, in quo exstructa fuerat, penitus delendum vallemque inter collem et templum explendam curavit (*Flav. Ios.* Ant. XIII, 6, 7, *N.* 215-217. Cf. Bell. I, 1, 4; 2, 2, *N.* 39, 50; V. 4, 1. *N.* 139).

Etiam in secundo libro Machabaeorum, iam pro tempore arcis Syrorum aedificationem praecedente, acropolis Hierosolymorum commemoratur (*ἡ ἀκρόπολις* 2 Mach. 4, 12. 27; 5, 5; *ἡ ἄκρα* 15, 31. 35), quae in loco arcis antiquae in superiore parte civitatis et non in vicinia templi videtur sita fuisse, cum Iason « sub ipsa arce » (*ὑπ' αὐτὴν ἀκρόπολιν*) gymnasium constituisse legatur (2 Mach. 4, 12).

Rursus alia erat arx illa, quae hebraice *Bira* appellatur (הַבִּירָה אֲשֶׁר לַבַּיִת, Vulgata « turris domus » Neh. 2, 8: הַבִּירָה עַל־יְרוּשָׁלָםִ, *τῆς βιρὰ ἐν Ἰερουσαλήμ*, Vulgata « domus de Ierusalem » ib. 7, 2), probabiliter in angulo areae templi inter septemtrionem et occasum sita, ad quam fortasse turres Hananeel et Mea pertinebant. Haud improbabiliter censetur intelligi in textu 1 Mach. 12, 53: « et munivit (Simon) montem templi, qui erat secus arcem (*καὶ προσωχύρωσεν τὸ ὄρος τοῦ ἱεροῦ τὸ παρὰ τὴν ἄκραν*) et habitavit ibi ipse et qui cum eo erant »; nam altissimam collis templi partem occupabat et ad templum pertinere aestimabatur (cf. Megillath ta'anith 9, 1), et iuxta illam arcem Syrorum, de qua diximus, sita erat. Eamdem arcem templi, quae etiam in epistula Aristeae videtur commemorari (n. 100-104, *P. Wendland* ap. *E. Kautzsch*, Apokryphen p. 3, 14), Fl. Iosephus Barim (*βᾶρις*) appellat, quam prius ab Hasmonaeis, et praesertim ab Hyrcano primo munitam, postea vero ab Herode magnificentissime exstructam et in honorem Marci Antonii *Antoniam* (*Ἀντωνία*) appellatam esse refert (Ant. XIII, 11, 2, *N.* 307; XV, 11, 4, *N.* 403, 409; XVIII, 4, 3, *N.* 91 s.; Bell. Iud. I, 3, 3; 5, 4, *N.* 75, 118; V, 5, 8, *N.* 238-246 etc.).

5. Secundum multos auctores pars huius arcis Antoniae erat *praetorium Pilati*, ubi Christus Dominus a iudice romano auditus et post flagellationem et derisionem crudelissimam capitis damnatus est. Quaestionem de hoc aliisque locis passione dominica sacratis pluribus tractare non huius loci est. Circa praetorium id unum notemus, traditionem a primis peregrinis expressam haud adeo, uti aliqui recentiores (*Tobler, Sepp, Zanecchia*) voluerunt, a traditione hodierna inde a saeculo fere decimotertio vigente discrepare (cf. *Fahrngruber, Lagrange*). *C. Mommert* vg. (loco infer. citando) huic antiquae traditionis vestigia premens praetorium immediate ad occidentem Antoniae (in valle, hodie ecclesia Armenorum cathol.) collocat. Alii tamen praetorium Pilati censent fuisse palatium ab Herode magno in colle austro-occidentali exstructum. Sic etiam *S. Belser*, Geschichte des Leidens (1903) p. 314. 333.

Pariter quoad *Coenaculum* in monte Sion, sicut etiam pro loco *Calvariae*, traditio antiqua et hodierna conformes inveniuntur. Prope Coenaculum iam saeculo quarto ostendebatur locus domus Caiphae pontificis, et inde a saeculo septimo domus B. Mariae Virginis, ubi locus dormitionis eius colebatur.

Aula vero Herodis, ad quam Salvator a praetorio adductus est (Luc. 23, 6 ss.), secundum alios antiquitus erat palatium Hasmonaeorum (*Flav. Ios.* Ant. XIV, 1, 2; 4, 2; 13, 4, *N.* 4, 59, 338; XX, 8, 11, *N.* 189 s.; Bell. II, 16, 3, *N.* 344 etc.) in australi parte collis occidentalis contra templum situm, secundum alios vero in colle septemtrionali Bezetha reperiebatur.

Flav. Iosephus praeterea varia aedificia urbis commemorat, magna ex parte ab Herode erecta, ex quibus aula consilii (ἡ βουλή Bell. V, 4, 2, *N.* 144; τὸ βουλευτήριον Bell. VI, 6, 3, *N.* 354), archivum (τὰ ἀρχεῖα Bell. II, 17, 6, *N.* 427; VI, 6, 3, *N.* 354), Xystos (Ant. XX, 8, 11, *N.* 189; Bell. II, 16, 3, *N.* 344; VI, 3, 2; 6, 2; 8, 1, *N.* 191, 325, 377. Cf. gymnasium 1 Mach. 1, 14; 2 Mach. 4, 12) ad occidentem templi in media fere urbe exstructa erant, prope pontem, qui transitum ex templo in urbem praebebat.

Litter.: De arce Antonia cf. v. *Alten*, Die Antonia und ihre Umgebungen in Zeitsch, d. D. Pal.-Ver. I, 1870 p. 61-100 et tab. — De praetorio cf. *Itin. burdig.*, *Theodos.* c. 7, *Anonymus* (*Antoninus*) c. 9, 23, *ed. P. Geyer*, Itin. Hieros. p. 22 ss. 141. 165. 175. — *T. Tobler*, Ierusalem I p. 220-31; *I. N. Sepp*, Ierusalem *ed.* 2, I p. 184-93; *D. Zanecchia*, La Palestina d'oggi I, p. 249-57; *I. Fahrngruber*, Ierusalem *ed.* 2, I, p. 154-6; *M.-I. Lagrange* in Rev. Bibl. VI (1897) p. 455 s.; *C. Mommert*, Das Prätorium des Pilatus, Leipzig 1903; *B. Meistermann*, Le prétoire de Pilate, Paris 1902; *I. Marta*, La questione del Pretorio di Pilato, Gerusalemme 1905.

INDEX RERUM

		PAG.
	Benevolo lectori	5
	Litteratura de Ierusalem in genere	7
I.	Nomina urbis Ierusalem	8
II.	Brevis historiae conspectus	10
III.	Situs, Valles et Colles	14
IV.	Aquae	25
V.	Moenia	38
VI.	Portae, Turres	42
VII.	Arx Sion	47
VIII.	Reliquae urbis partes	52
	Index rerum	57

A. M. D. G. ET B. M. V. H.

220.91 Fonck, Leopoldo
AUTHOR
F673 Ierusalem
TITLE

DATE DUE	BORROWER'S NAME

220.91
F 673

Property of
CBF
Please return to
Graduate Theological
Union Library